

**Державний вищий навчальний заклад
«Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»**

Кафедра фахових методик та технологій початкової освіти

**ТЕКСТИ ЛЕКЦІЙ ДЛЯ 3 КУРСУ З МЕТОДИКИ НАВЧАННЯ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ ДЛЯ СТУДЕНТІВ
СПЕЦІАЛЬНОСТІ « ПОЧАТКОВА ОСВІТА»
(розділ «Методика розвитку зв'язного мовлення молодших школярів»)**

**Укладач: доцент кафедри
фахових методик та технологій початкової освіти
Максименко Н.Б.**

Івано-Франківськ

2016

Вступ

Віждомо, що мовлення – важливий засіб спілкування, обміну думками і почуттями між людьми, передачі і засвоєння інформації. З перших днів шкільного життя у дитини виникає потреба у спілкуванні – вмінні говорити правильно, красиво, логічно. Саме тому уроки розвитку зв'язного мовлення допомагають створювати мовне середовище.

Програма з української мови для початкової школи передбачає набуття учнями елементарних знань про мовлення: усне і писемне, діалогічне й монологічне; про особливості висловлювань, зумовлені їх комунікативними завданнями, ситуацією спілкування. Однак основну увагу в навчанні слід приділяти розвитку вмінь здійснювати всі види мовленнєвої діяльності: **слухання-розуміння** (аудіювання), **говоріння**, **читання**, **письмо**.

Формування та розвиток навичок мовленнєвої діяльності передбачає роботу над побудовою діалогічних і монологічних висловлювань – усних і письмових. Мається на увазі переказ готових текстів і побудова своїх висловлювань на добре знайомі учням теми: на основі прочитаних чи прослуханих творів, переглянутих фільмів, розповідей родичів, знайомих про ті чи інші події, про випадки із повсякденного життя школярів тощо. Необхідно пропонувати учням складати усні і письмові висловлювання з безпосередньою комунікативною метою (запрошення, вітання, вибачення, оголошення).

У програмі також зазначається, що під час розвитку усного (діалогічного, монологічного) мовлення доцільно широко використовувати роботу в парах і невеликих групах, яка дає можливість висловитись більшості учнів класу. При цьому важливо прищеплювати школярам культуру спілкування, яка виявляється не тільки в доречному використанні формул мовленнєвого етикету, а й в умінні уважно слухати співрозмовника, призупиняти своє мовлення, щоб дати можливість висловитись іншому, погоджувати власні репліки з тим, що сказав співрозмовник, в умінні сказати

йому добре слово, висловити критичне зауваження в такій формі, щоб нікого не образити.

Запропонований лекційний курс має на меті ознайомити студентів із науково-методичними засадами теорії розвитку зв'язного мовлення молодших школярів, із структурою і змістом програми з розвитку мовленнєвих умінь учнів, дидактико-методичними особливостями уроків розвитку зв'язного мовлення і на цій основі підготувати студентів до проведення уроків розвитку зв'язного мовлення, сформувані в них такі якості й властивості, що дозволять виконувати типову задачу професійної діяльності.

Тематика лекційного матеріалу:

Лекція. №1 Наукові основи розвитку зв'язного мовлення молодших школярів

Лекція. №2 Розвиток діалогічного та монологічного мовлення учнів

Лекція. №3 Твори учнів та методика їх написання у початковій школі

Лекція №4 Види переказів та методика їх опрацювання на уроках української мови в початковій школі

Лекція №5 Методика опрацювання елементів лексики на уроках української мови

В основу лекційного курсу покладено такі **базові літературні джерела:**

1.Коваль Г. П. , Деркач Н. І. , Наумчук М. М. Методика викладання української мови: Навч.посібник для студ. педін. – Тернопіль: Астон, 2008. – 287 с.

2.Наумчук М. М. Сучасний урок української мови в початковій школі (методика і технологія навчання). – Видання друге, доповнене. – Тернопіль: Астон, 2005. - 352 с.

3.Вашуленко М. С. Українська мова і мовлення в початковій школі. – К., Освіта. – 2006.

4.Методика навчання української мови в початковій школі / За ред. М.С. Вашуленка. – К., 2010. – 360 с.

5.Навчальні програми для загальноосвітніх навч. закл. із навчанням українською мовою. 1-4 класи . - К.: Видавничий дім « Освіта», 2012. - 392с.

Державний стандарт загальноосвітньої початкової школи. – К., 2011.

ЗМІСТ І ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ЛЕКЦІЙ

Лекція. №1

Тема. Наукові основи розвитку зв'язного мовлення молодших школярів

Мета. Ознайомити студентів із психолого-педагогічними та лінгвістичними основами розвитку зв'язного мовлення учнів початкової школи;

продемонструвати основні положення змісту програми з розвитку мовленнєвих умінь учнів; визначити комплексні вправи з розвитку зв'язного мовлення учнів та викласти методику їх виконання молодшими школярами

Вступ. Розвиток зв'язного мовлення молодших школярів регулює **мовленнєва змістова лінія** Програми з української мови, яка є основною, передбачає розвиток усного і писемного мовлення учнів, їхнє вміння користуватися мовою як засобом спілкування, пізнання, впливу. З цією метою розвиваються, удосконалюються усні види мовленнєвої діяльності, якими учні певною мірою оволоділи у дошкільному віці (слухання-розуміння; говоріння), а також формуються, вдосконалюються види мовленнєвої діяльності, пов'язані з писемним мовленням (читання вголос і мовчки, робота з дитячою книжкою, письмові види робіт).

План.

1. Психолого-педагогічні та лінгвістичні основи розвитку зв'язного мовлення учнів початкової школи.
2. Структура і зміст програми з розвитку мовленнєвих умінь учнів. Уроки розвитку зв'язного мовлення.
3. Комплексні вправи з розвитку зв'язного мовлення учнів

Зміст лекції.

1. Психолого-педагогічні та лінгвістичні основи розвитку зв'язного мовлення учнів початкової школи.

Вчені стверджують, що проблема розвитку зв'язного мовлення посідає важливе місце в теорії та практиці початкового навчання. У Державному

стандарті початкової освіти розвиток мовлення розглядається як основний принцип навчання, тому, специфіка змісту освіти з української мови обумовлена подвійною природою мови: з одного боку – це мова як система знань і правил, з іншого – мовлення як таке, мовленнєва діяльність .

Розвиток мовлення у школі спрямований на формування в учнів умінь і навичок усного і писемного мовлення, це одне з головних завдань навчання мови. Розвивати мовлення школярів означає вчити їх вільно і правильно, відповідно до норм літературної мови, користуватися мовою як засобом спілкування і пізнання.

Відповідно, **основна мета мовленнєвого розвитку** молодших школярів – формування вмій висловлюватися в усіх доступних для них формах, типах і стилях мовлення.

Існує два тісно взаємопов'язаних між собою понять: **мова та мовлення**, які являють собою єдине ціле.

Відповідно, за допомогою **мовлення** люди обмінюються думками, передають свій настрій, почуття, досвід тощо. Але для того, щоб здійснити мовне повідомлення, необхідна наявність спільних, однакових засобів та правил передачі думок. Усе це забезпечується завдяки **мові**.

Мова – це суспільно зумовлена система словесних знаків, котрі є засобом спілкування в даному суспільстві.

Мовлення – процес використання людиною мови для спілкування з іншими людьми. Мовлення – це вид діяльності людини, реалізація мислення на основі використання засобів мови. Мовлення виконує функції узагальнення і повідомлення, емоційного самовираження і впливу на інших людей.

Термін «**зв'язне мовлення**» вживається у трьох значеннях.

Під зв'язним мовленням розуміється **процес**, діяльність мовця, слухача, послідовний виклад або сприймання думок, знань однією особою.

Зв'язним мовленням називають також продукт цієї діяльності – **текст** – висловлювання, характерними ознаками якого є смислова та структурна єдність.

Зв'язне мовлення – **це і розділ методичної науки**, що ставить своїм завданнямчити дітей розуміти, відтворювати і будувати висловлювання з огляду на мету, умови спілкування, дотримуючись норм літературної мови.

Мовний розвиток повинен спиратися на вивчення теорії, оскільки саме теорія дає систему базових лінгвістичних знань, без яких неможливе вільне і грамотне володіння усним і писемним мовленням. У свою чергу розвиток мовлення учнів не треба відокремлювати від вивчення теоретичних відомостей про мову. Він нерозривно пов'язаний з вивченням системи мови,

тому, що мовлення в її усній і писемній формі – це реалізація системи мови.

Щоб сформувати мовну особистість, необхідно враховувати надбання **психології** в цій сфері. Сучасному вчителю без подібних знань неможливо обійтися на уроках. Практика показує, що досить часто вчителі нехтують саме цим компонентом. Але ж спілкування – не проста передача інформації однієї особи іншій. Спілкування – це необхідна умова розвитку людини в суспільстві.

Мова – це система засобів людського спілкування, а мовлення – функціонування цієї системи, використання її в процесі спілкування. Таке розмежування важливе для методики: з нього випливає вивчення мови і розвиток мовлення – процеси, тісно пов'язані один з одним, але різні. Навчаючи мови, ми знайомимо дітей з системою лексичних, граматичних, та інших засобів, які мають у своєму розпорядженні ті, хто говорять. Розвиваючи мовлення, ми вчимо володіння мовою, правильному й вмілому її використанню у своїй практиці.

Мовлення поділяється на зовнішнє і внутрішнє.

Зовнішнє мовлення – це мовлення, оформлене в звуки або графічні знаки, звернене до інших.

Внутрішнє мовлення – це невимовлене і ненаписане, «мисленнєве» мовлення, яке звернене ніби до самого себе. На відміну від зовнішнього, внутрішнє мовлення позбавлене чітких граматичних форм, воно оперує головним чином поняттями – окремими іменними словами і цілими блоками, поєднаннями слів. На рівні внутрішнього мовлення протікає засвоєння нових знань, розв'язування задачі, обмірковування матеріалу для усних висловлювань і особливо для письма.

Зовнішнє, те, яке звучить, мовлення буває **монологічне і діалогічне**

Монолог – це мовлення, звернене до слухачів або до самого себе. Воно не підтримується питаннями і вимагає зібраності, зосередженості того хто говорить. Іноді матеріал для монологу накопичується упродовж тривалого часу, обдумується і записується план, готуються окремі його фрагменти, здійснюється відбір лексики. Шкільні монологи – це переказ прочитаного, розповідь за картиною (малюнком) або на задану тему, виступ, твір та ін.

Діалог – це розмова двох або декількох осіб. Кожне окреме висловлювання залежить від реплік співрозмовника, від ситуації. Діалогічне мовлення потребує розгорнутих висловлювань, оскільки може доповнюватися мімікою, жестами, інтонаціями.

Зовнішнє мовлення поділяється на **усне і писемне**.

Усне мовлення – звукове, йому характерні певні інформаційні засоби (темп, тембр, гучність, паузи, логічні наголоси, емоційне забарвлення, яке може підсилюватися жестами, мімікою та ін.).

Писемне мовлення - це передача інформації (висловлювання) у графічному вигляді (за допомогою букв).

Отже, **усне мовлення** з'являється раніше писемного як наслідок безпосередньої потреби спілкування; писемне мовлення застосовується в результаті спеціального навчання. Тому говорять про випереджувальний розвиток усного мовлення. Писемне мовлення повніше й складніше від усного. В ньому частіше вживаються конструкції, які ускладнюють речення. У писемному мовленні неможливі паузи, логічні наголоси, інтонаційні конструкції. В якійсь мірі це компенсується іншими засобами, зокрема знаками пунктуації, виділенням того чи іншого слова розрядкою або жирним шрифтом, підкресленням тощо. Писемне мовлення ускладнене орфографією, тому воно протікає повільніше.

Мова засвоюється дитиною в спілкуванні, в процесі мовленнєвої діяльності. Але стихійно засвоєне мовлення не рідко буває примітивне і неправильне. У зв'язку з цим школа має розв'язувати низку завдань:

1. Засвоєння літературної мовної норми. Дітей вчать відрізнити літературну мову від просторіччя, діалектів, жаргонів, участь літературної мови в її художньому, науковому і розмовному варіантах. Школярі засвоюють тисячі нових слів і нові значення відомих їм слів, граматичні форми і конструкції, вчать вживати ті або інші мовні засоби в певних мовленнєвих ситуаціях.

2. Засвоєння навичок читання і письма. Водночас діти опановують особливостями писемного мовлення, на відміну від усно-розмовного, стилями і жанрами.

3. Удосконалення культури мовлення, доведення її до необхідного рівня.

4. Удосконалення мовленнєвої діяльності учнів передбачає формування **чотирьох узагальнених умінь**:

1) орієнтування в ситуації спілкування, зокрема усвідомлення свого комунікативного завдання;

2) планування змісту повідомлення;

3) формулювання власної думки і розуміння чужої;

4) здійснення контролю за власним мовленням, сприйняття його співрозмовником, а також за розумінням мовленням партнера. Для розв'язання окреслених завдань необхідна цілеспрямована робота з розвитку мовлення.

Лінгвістами визначено **критерії мовлення**, яких потрібно чітко дотримуватися розвиваючи мовлення учнів. Вони ж є критеріями оцінки учнівських усних і писемних висловлювань.

2. Структура і зміст програми з розвитку мовленнєвих умінь учнів. Уроки розвитку зв'язного мовлення.

Розвиток зв'язного мовлення учнів регулює **мовленнєва змістова лінія** Програми з української мови для початкової школи, яка є основною, передбачає розвиток усного і писемного мовлення учнів, їхнє вміння користуватися мовою як засобом спілкування, пізнання, впливу.

З цією метою розвиваються, удосконалюються усні види мовленнєвої діяльності, якими учні певною мірою оволоділи у дошкільному віці (слухання-розуміння; говоріння), а також формуються, вдосконалюються види мовленнєвої діяльності, пов'язані з писемним мовленням (читання вголос і мовчки, робота з дитячою книжкою, письмові види робіт).

Програма передбачає набуття учнями елементарних знань про мовлення: усне і писемне, діалогічне й монологічне; про особливості висловлювань, зумовлені їх комунікативними завданнями, ситуацією спілкування. Однак основну увагу в навчанні слід приділяти розвитку вмінь здійснювати всі види мовленнєвої діяльності: **слухання-розуміння (аудіювання), говоріння, читання, письмо**.

У 1 класі формування всіх видів мовленнєвої діяльності здійснюється на уроках навчання грамоти, оскільки це інтегрований курс.

У 2-4 класі доцільніше аудіювання і читання організувати на уроках літературного читання, а говоріння і письмо--- на уроках української мови.

Формування та розвиток навичок мовленнєвої діяльності передбачає роботу над побудовою **діалогічних і монологічних висловлювань** – усних і письмових. Мається на увазі переказ готових текстів і побудова своїх висловлювань на добре знайомі учням теми: на основі прочитаних чи прослуханих творів, переглянутих фільмів, розповідей родичів, знайомих про ті чи інші події, про випадки із повсякденного життя школярів тощо. Необхідно пропонувати учням складати усні і письмові висловлювання з безпосередньою комунікативною метою (запрошення, вітання, вибачення, оголошення).

Ця робота виконується учнями самостійно або з опорою на різні допоміжні матеріали, пропоновані вчителем, – план, ключові словосполучення, речення, початок чи кінець майбутнього висловлювання, малюнок чи серія малюнків тощо. Характер, кількість допоміжного матеріалу

залежать від ступеня підготовленості школярів, від мети роботи. Важливе місце в системі роботи над розвитком мовленнєвої діяльності учнів відводиться урокам розвитку зв'язного мовлення, які рекомендується проводити **не менше одного разу на два тижні**: у 2-4 класах – це окремий урок, а в 1 класі – фрагмент уроку протягом 15-20 хвилин.

Основна мета цих уроків у 1 класі – ознайомлення учнів із тематичними **групами** слів («*Навчальне приладдя*», «*Явища природи*», «*Ввічливі слова*» і т. ін.); збагачення їхнього лексичного запасу словами – назвами предметів, ознак, дій; формування уміння будувати з вивченими словами словосполучення і речення, пов'язувати 2-3 речення у зв'язну розповідь. У першому класі зв'язні висловлювання будуються усно. Важливо, щоб теми для них були цікавими дітям, торкалися подій з їхнього повсякденного життя. Уже з першого року навчання слід спонукати учнів до висловлювання власних думок, своїх оцінних суджень, висновків, порад тощо.

Уроки розвитку зв'язного мовлення **в 2 класі** присвячуються ознайомленню школярів із виражальними засобами мови: порівняннями, епітетами, метафорами (без уживання термінів). Учні повинні навчитися правильно їх розуміти і доречно вживати у своєму мовленні. У другокласників також формуються вміння редагувати деформовані речення і тексти, будувати розповіді, описи за малюнком і запитаннями, серією малюнків, даним початком, опорними словами тощо. Творчі роботи, як правило, виконуються усно. Однак, починаючи з II семестру, учням потрібно пропонувати самостійно записувати в зошити невеликі висловлювання (3-4 речення).

У 3 класі на всіх уроках розвитку зв'язного мовлення в учнів формуються вміння будувати письмові висловлювання. А саме: перекази текстів, власні зв'язні висловлювання з використанням певних допоміжних матеріалів – запитань, опорних слів, даного початку, плану тощо. Перед виконанням кожної письмової творчої роботи обов'язковим має бути підготовчий етап уроку. Він передбачає лексичну роботу (тлумачення значення окремих слів, добір синонімів, виражальних засобів мови, образних слів і словосполучень та ін.); складання плану майбутнього переказу чи твору; іншу підготовчу роботу (повторення правил пунктуації, правопису окремих слів, структури тексту тощо). У доборі тематики текстів для переказів і учнівських творів необхідно враховувати інтереси дітей, практичне спрямування та виховне значення текстів. Важливо навчити третьокласників письмово висловлювати своє ставлення до того, про що вони пишуть.

Робота на уроках розвитку мовлення в 4 класі передбачає формування в учнів умінь писати твори на основі своїх спостережень, вражень від екскурсії, з обґрунтуванням власної думки, аргументацією свого вибору, власною оцінкою героїв прочитаного тексту чи переглянутого фільму тощо. Значна частина уроків розвитку мовлення відводиться на формування умінь писати докладний переказ тексту, можливе також ознайомлення з іншими видами переказів: стислим, вибіркоким, творчим. Складання плану і написання творчої роботи кожний учень здійснює самостійно. Колективно клас працює лише на підготовчому етапі уроку. Індивідуальна допомога вчителя у вигляді консультації, додаткової інструкції, поради можлива окремим учням, які цього потребують.

3. Комплексні вправи з розвитку зв'язного мовлення учнів

З метою розвитку зв'язного мовлення учнів застосовують різноманітні методи й прийоми навчання, практикуються комплексні вправи з розвитку зв'язного мовлення учнів.

Поширеним методом навчання зв'язного мовлення є **імітативний, або навчання за зразком**. Це аналіз зразкових текстів, і синтез власних мовних конструкцій, і пошукова діяльність – вибір слів та інших мовних засобів, і моделювання зразкових текстів, і конструювання за цими моделями речень і текстів, узагальнення, виведення і формулювання правил, і навіть творчість – переказування, переповідання, розповіді і письмові перекази з творчими доповненнями або змінами, інсценізація, драматизація, наслідування і власна літературна творчість.

Методи навчання мовлення «за зразком» мають свій обширний набір прийомів, типів учнівських робіт. Це:

різноманітні види переказів прочитаних текстів (близький до тексту зразка, стислий, вибіркоким, з творчими доповненнями і змінами, з діленням тексту на частини, добром заголовків до частин, складання плану прочитаного оповідання, те саме і в писемному варіанті),

письмові перекази різних типів: з мовним розбором тексту, з ілюструванням, зі зміною жанру (оповідання, переконструюється в п'єсу, вірш в оповідання, п'єса в казку, казка в легенду...).

До арсеналу методів «за зразком» входять і **такі вправи**, як

- складання речень або компонентів тексту за аналогією або за моделлю;

- відпрацювання вимови, інтонації, пауз, наголосів за зразком вчителя;
- різноманітні розповіді і письмові твори за аналогією з прочитаними і т.п.

Метод «за зразком» - діти працюють над типами мовлення (тексту) і над різними жанрами, прийнятими в літературі і в суспільному житті:

- над описом, розповіддю, міркуванням;
- над стилістичними, композиційними, змістовними особливостями розповіді, відгуку на прочитану книгу або про спектакль,
- чималу роль відіграє зразок і в засвоєнні форм мовленнєвого етикету: вітання, прощання, вибачення, подяки, запрошення і т. ін.

При використанні імітаційних методів спостерігається тенденція до підвищення самостійності і пізнавальної активності учнів. Це позначається у логічній роботі (стиснення тексту, вибіркова його передача, складання плану, ділення тексту на частини), і особливо в складанні **власного тексту**.

Зразковий текст виконує роль основної складової у загальному широкому потоці мовних впливів на дітей – впливу мовленнєвого середовища на їх мовне чуття, яке формується.

Відповідно **імітативний метод** сам по собі не може бути достатнім: навчання «за зразком» лише готує учнів до інших методів розвитку мовлення.

Комунікативний метод розвитку мовлення учнів виокремлюється з комунікативної функції мови. Будь-яке висловлювання є мотивованим, тому що воно обумовлюється потребою щось повідомити, з кимось вступити в контакт, поділитися своїми думками й почуттями. На думку лінгвістів, той, хто висловлює думку, має вільно володіти матеріалом, який повинен бути систематизованим, структурованим, відібраним. Зміст повинен відповідним авторському задуму, відтворювати. Виразити авторський погляд, логічно розташований відповідно до продуманого плану.

Відповідно, **комунікативна мета** буде досягнута лише в тому випадку, якщо учень достатньо володіє мовними засобами: багатим і добре активізованим словниковим запасом, здатністю швидко і безпомилково утворювати граматичні форми. Будувати речення і зв'язувати їх у тексті, якщо він уміє вибирати якнайкращі засоби мови для комунікативної ситуації.

Даний метод має свій набір прийомів, засобів навчання, типів завдань, вправ:

- створення мовленнєвих ситуацій або вибір їх з життєвого потоку;
- ролеві ігри, праця, походи, екскурсії. Картини, спеціально організовані спостереження, інші способи накопичення матеріалу, вражень;

- будь-які види діяльності, які можуть викликати потребу висловитися;

- малювання картин, ведення записів і щоденників;
- створення сюжетів за уявою, зокрема казкових.

Цей метод припускає систему умінь учнів, які реалізуються (і що формуються) в процесі різного роду письмових і усних мовленнєвих вправ – творів та ін. Зазвичай виділяють сім груп таких умінь, в своїй послідовності вони створюють методику:

- уміння, пов'язані з темою твору, її розумінням, визначенням меж, субординацією тем, розкриттям теми;

- уміння підпорядковувати свій твір певному задуму, висловити в ньому свою думку, свою позицію, свої емоції, ставлення до інших, до їх вчинків і т. ін.;

- уміння збирати, накопичувати матеріал, відбирати важливе, головне і другорядне відповідно до теми і задуму;

- уміння систематизувати матеріал, розташовувати його, обдумувати і складати план, працювати над композицією – початком, завершенням;

- уміння в області мовної підготовки тексту: готувати словник відповідно до теми, вибирати слова, словосполучення, фразеологію, образи; підготовка фрагментів майбутнього тексту, в усному варіанті – обдумування інтонацій, звернень і т. ін.;

- уміння складати текст, в усному мовленні – імпровізувати, в писемній формі – записувати без помилок, розташовувати текст на листках ділити його на абзаци (у старій риторичі цей етап називали акціо – виконання);

- уміння удосконалювати написане, редагувати (усне слово вилетіло – не зловиш), перевіряти орфографію, пунктуацію[65,198].

Ще одним важливим методом є, **метод конструювання**. Цей метод витікає з дидактичної (і психологічної) установки: нові способи діяльності учнів, їх нові вміння формуються на основі правил, закономірностей, тобто на базі теорії за такою схемою: загальна теорія – правила – алгоритм – дія – тренінг.

Даний метод – це яскраво виражений **синтетичний метод**. Він пов'язаний з першими двома. У системі навчання «за зразком» види текстів аналізуються і моделюються, і згодом конструювання власних текстів здійснюється за цими моделями. Конструювання пов'язане і з комунікативним методом, оскільки останній забезпечує мотивацію мовлення, її дієвість, визначає соціальні й особистісні функції мовлення.

Щоб ввести метод конструювання необхідні теоретичні положення синтаксису, лексикології, фразеології, теорії словотворення, доступних елементів стилістики, для усного мовлення – фонетики, орфоєпії, просодії – теорії інтонацій.

Цей метод містить широкий набір прийомів і типів мовленнєвих вправ, більшість з яких виконують підготовчу або допоміжну функцію: вони влітаються в процес підготовки мовленнєвої вправи на різних її етапах. Прийоми розташовуються по групах: **перша** з них *робота над словом, або словникова робота*:

- тлумачення значення слів, відтінки їх значень, емоційно-експресивних забарвлень у процесі вибору слів для конкретних ситуацій;
- робота з синонімами, паронімами, фразеологічними одиницями, включення їх у конкретний текст, у власні речення;
- робота із словниками («словничками») – тлумачними, словотворчими, синонімічними, орфографічними;
- виправлення помилок слововживання в усному мовленні і в письмових творах.

До другої групи прийомів відносять – *робота з конкретними словами* – для тексту або словосполучень заданого типу:

- перевірка сполучуваності слів (валентності) на основі мовного чуття або за словниками сполучуваності;
- введення, включення словосполучень у речення і текст;
- виявлення і виправлення помилок словосполученнях, вправи, що попереджують подібні помилки.

Словосполучення – це момент у процесі створення тексту, момент творчого процесу.

До третьої групи відносять – *прийом роботи над реченням*:

- складання речень на задану тему, з використанням вказаних слів – по темі твору, розповіді;
- складання речень вказаного типу за схемами – моделями;
- поширення речень, їх переструктурування;
- висловлення однієї ж і тієї самої думки в різних (синонімічних) синтаксичних варіантах;
- інтонування речень, робота над паузами, логічними наголосами;
- довільне конструювання речень, словосполучень, окремих виразів;
- редагування речень, усунення різноманітних недоліків у конструюванні і т. ін.

Четверта група – *логічна*:

- робота з поняттями і побудова їх визначень, порівняння предметів, явищ природи за їх ознаками;
- побудова узагальнень, індуктивних і дедуктивних міркувань, доказів;
- виправлення логічних помилок: невиправданих повторів, порушень послідовності думок, заповнення пропусків чогось важливого і т. п.

До п'ятої групи належать – *вправи, які спираються на теорію тексту:*

- моделювання структури тексту зразків і підпорядкування власного тексту цій моделі, тобто редагування свого тексту;
- відпрацювання типів зв'язку в тексті;
- складання типів різних функціонально-сміслових типів: опису, розповіді і міркування, а також різних жанрів: розповіді, пейзажної замальовки, опису картини, статті в газету, листа, п'єси;
- передача сюжету в діалогічній формі[39, 310-311].

Отже, всі вправи, що входять в систему конструктивних прийомів, носять тренувальний характер порівняно з комунікативно-творчими творами. Всі три групи методів – *імітативна, комунікативна і конструктивна* – поєднуються в роботі учнів і вчителя, доповнюють одна одну в сукупності створюють базу для системи розвитку учнів (системи твору), яка тісно пов'язана з курсом української мови, літератури, риторики, соціальною діяльністю дітей. У системі розвитку мовлення всі сторони рідної мови знаходять внутрішні зв'язки, мова постає перед школярами як єдиний функціонуючий механізм.

Висновки. Отже, можна зробити висновок про те, що програма з розвитку мовленнєвих умінь учнів передбачає набуття учнями елементарних знань про мовлення: усне і писемне, діалогічне й монологічне; про особливості висловлювань, зумовлені їх комунікативними завданнями, ситуацією спілкування. Однак основну увагу в навчанні слід приділяти розвитку вмінь здійснювати всі види мовленнєвої діяльності: слухання-розуміння (аудіювання), говоріння, читання, письмо.

Література.

- Коваль Г. П., Деркач Н. І., Наумчук М. М. Методика викладання української мови: Навч. посібник для студ. педін. – Тернопіль: Астон, 2008. – 287 с.
- Наумчук М. М. Сучасний урок української мови в початковій школі (методика і технологія навчання). – Видання друге, доповнене. – Тернопіль: Астон, 2005. - 352 с.

Вашуленко М. С. Українська мова і мовлення в початковій школі. – К., Освіта. – 2006.

Методика навчання української мови в початковій школі / За ред. М.С. Вашуленка. – К., 2010. – 360 с.

Навчальні програми для загальноосвітніх навч. закл. із навчанням українською мовою. 1-4 класи. - К.: Видавничий дім « Освіта», 2012. - 392с.

Державний стандарт загальноосвітньої початкової школи. – К., 2011.

Запитання.

Яка змістова лінія Програми з української мови регулює розвиток зв'язного мовлення учнів початкової школи?

Яка основна мета уроків розвитку зв'язного мовлення учнів?

Як часто вони проводяться?

Чи виділяють у першому класі окремі уроки розвитку зв'язного мовлення?

Які комплексні вправи доцільно проводити на уроках розвитку зв'язного мовлення учнів початкової школи?

Лекція. №2

Тема. Розвиток діалогічного та монологічного мовлення учнів

Мета. Охарактеризувати діалогічне мовлення, продемонструвати наукові основи процесу розвитку діалогічного мовлення молодших школярів. Дати визначення монологу, проаналізувати методику розвитку монологічного мовлення учнів початкової школи.

Вступ. Формування та розвиток навичок мовленнєвої діяльності передбачає роботу над побудовою діалогічних і монологічних висловлювань – усних і письмових. Мається на увазі переказ готових текстів і побудова своїх висловлювань на добре знайомі учням теми: на основі прочитаних чи прослуханих творів, переглянутих фільмів, розповідей родичів, знайомих про ті чи інші події, про випадки із повсякденного життя школярів тощо. Необхідно пропонувати учням складати усні і письмові висловлювання з безпосередньою комунікативною метою (запрошення, вітання, вибачення, оголошення).

План.

1. Діалогічне мовлення. Розвиток діалогічного мовлення молодших школярів.
2. Монолог. Типи монологів Розвиток монологічного мовлення учнів початкової школи.

Зміст лекції.

1. Діалогічне мовлення. Розвиток діалогічного мовлення молодших школярів.

Велика увага в Програмі середньої загальноосвітньої школи 1-4 класів з української мови надається питанням оволодіння учнями вміннями орієнтуватися в ситуації спілкування, зв'язно, логічно, послідовно викладати думки. Саме цим пояснюється потреба в якісному навчанні школярів діалогічного мовлення.

У молодшому шкільному віці відбувається інтенсивне засвоєння дітьми лексики, граматики (відомостей про граматичні форми), елементів синтаксису (відомостей про нескладні синтаксичні конструкції), а також відомостей про інтонування речень і текстів. Розвиток мовлення, у тому числі й діалогічного, слід поєднувати з вивченням відомостей з фонетики, граматики, правопису.

Діалогічне мовлення школярів необхідно збагачувати новими словами. На уроках учитель повинен проводити словникову роботу, постійну увагу приділяючи визначенню рівня сформованості в дітей основних навичок **говоріння**.

Говоріння має бути правильним, свідомим, виразним.

Усне мовлення учнів має бути грамотним, виразним, емоційним, що передбачає:

- розпізнавання ними відтінків лексичних значень слів, словосполучень, фраз та усвідомлення змісту всієї розповіді;
- уміння в темпі, нормальному для сприймання співрозмовником, передати, доповнити, продовжити сказане чи почуте, застосовуючи художні засоби виразності, та вживання синонімів із метою уникнення повторення слів;
- знання дітьми норм етики спілкування.

Навчання школярів мовлення, зокрема діалогічного, ґрунтується на врахуванні педагогічних закономірностей і таких лінгвометодичних принципів:

- взаємозв'язок у навчанні, вихованні та розвитку молодших школярів;
- функціонально-комунікативна спрямованість;
- стилістична диференціація;
- взаємозв'язок розвитку усного і писемного мовлення;
- оцінка виразності мовлення;
- розвиток чуття мови;
- взаємозв'язок мовлення і мислення;
- системний підхід до мовленнєвого розвитку;

- активне керівництво процесом розвитку мовлення; безперервність і наступність в мовленнєвому розвитку;
- оптимізація у виборі методів, прийомів та засобів навчання мовлення.

Діалог є основною, домінуючою, формою мовлення, і тому вже у практиці навчання української мови в початкових класах він повинен посідати належне місце. Процес навчання **говоріння** в 1—4 класах слід будувати в напрямі від діалогу до монологу, а не навпаки.

На уроці української мови в початкових класах найпоширенішою структурною схемою діалогу є сполучення двох реплік: запитання і відповіді. Проте ця діалогічна єдність не тільки не вичерпує різноманітності будови діалогу, а й не є головною з його форм.

Особливістю діалогічного мовлення є також те, що воно тісніше, ніж монологічне, пов'язане з ситуацією. Саме це й зумовлює специфіку лінгвістичної будови діалогу. Тут часто зустрічаються **згорнуті (редуковані) форми, скорочені речення** тощо. Поза мовленнєвою ситуацією вони не завжди зрозумілі.

Діалогічне мовлення є більш реактивним, ніж монологічне, і ґрунтується на двох системах зв'язків:

- на зв'язку з ситуацією ;
- на логічному зв'язку з попередньою фразою.

Воно також вирізняється порівняно високою модальністю. Таке спілкування містить у собі не лише зміст висловлювання, а й певні оцінні характеристики того, про що йдеться. Кожний із партнерів діалогу висловлює своє ставлення до предмета розмови, до позиції другого партнера. Тому діалогічне мовлення є завжди більше насиченим **позамовними засобами спілкування (міміка, інтонація, сила голосу, жести тощо)**, за допомогою яких мовець висловлює припущення, обурення, жаль тощо. Немає промовистішого органа, ніж обличчя людини — стан мускулів, вираз очей, брів, губ тощо. Навчання комунікації на початковому етапі має обов'язково передбачати оволодіння позамовними засобами спілкування у єдності з мовою.

Важливою рисою діалогічного мовлення є те, що воно комусь адресується, на когось розраховане.

Для розвитку діалогічного мовлення молодших школярів на уроках української мови необхідно застосовувати підготовчі вправи. Це, перш за все, завдання на складання **мікровисловлювань**. Це короткі (на дві — три фрази) висловлювання, що містять завершену думку і реалізують якусь задану ззовні мету мовця.

Перевірка сформованості діалогічного та монологічного (усного) мовлення здійснюється індивідуально і планується так, щоб кожен учень протягом семестру мав можливість виявити свої досягнення. На тому чи іншому уроці вчитель пропонує двом учням протягом 4-5 хвилин обдумати, підготувати діалог і розіграти його перед класом. Бали (рівень) виставляються кожному учневі.

Рівень сформованості діалогічного мовлення перевіряється у 4 класі в першому семестрі.

Перевіряються вміння: складати діалог на задану тему, використовувати формули мовленнєвого етикету (ввічливі слова, українські форми звертання тощо), дотримуватися правил спілкування (не перебивати співрозмовника, зацікавлено й доброзичливо вислуховувати його тощо) та норм літературної мови.

Матеріал для контрольного завдання. Побудувати діалог за словесно описаною вчителем мовленнєвою ситуацією, наприклад: "Уявіть собі, що ви прийшли в бібліотеку. Там є дуже багато книжок. Подумайте, про що б ви запитали бібліотекаря. Один з вас буде читачем, інший — бібліотекарем".

Обсяг діалогу — орієнтовно 5-6 реплік на кожного учасника, без урахування етикетних формул початку та кінця розмови.

Зв'язність діалогу забезпечується використанням інтонації і мовних засобів зв'язку. Це такі як:

- повторення слів і окремих реплік;
- використання займенників і синонімічних слів;
- використання дієслівних форм 2 особи;
- звертання у кличному відмінку до співрозмовника.

У навчанні діалогічного мовлення можна виділити кілька **етапів:**

1. Словесне змалювання обставин реальної дійсності учителем.

Педагог подає опис ситуації: «Буває так, що ви іноді зібруєте дома ручку чи інше шкільне приладдя. Тоді вам необхідно звернутися до однолітка із запитанням, чи не має він зайвої ручки. Якщо є, то ви просите дати вам для користування»

2. Мовленнєве завдання

Необхідно правильно звернутися.

- Як це треба зробити? (Галинко, Олеже, Таню, Наталю тощо).
- Які слова ввічливості необхідно вжити в цій ситуації? (Будь ласка, будь добрий, якщо твоя ласка тощо).

3. Призначення учнів на ролі.

4. Діалог.

5. Аналіз результатів мовленнєвої діяльності.

- Чи досягнуто мету спілкування?
- Чи доброзичливий тон розмови?
- Чи вдало вибрано силу голосу?
- чи правильно вжито слова ввічливості?

Навчання діалогічного мовлення здійснюється **такими способами:**

- з використанням діалогу-зразка;
- на основі поступового створення діалогу;
- через створення ситуації спілкування.

Робота з **діалогом-зразком** орієнтована на оволодіння школярами зразковими висловлюваннями, на тренування комунікативної взаємодії тих, хто спілкується, на свідоме оперування мовним матеріалом у діалогічному мовленні, на здійснення різних змін у тексті діалогу, на формування умінь і навичок створювати діалог за зразком.

Робота з **діалогом-зразком** може здійснюватися такими вправами:

- слухання діалогу з попередніми настановами (завданнями);
- читання і аналіз змісту та особливостей форми діалогу;
- відтворення прочитаного діалогу в особах;
- відновлення деформованого діалогу;
- доповнення пропущених реплік діалогу;
- створення діалогу за аналогією до зразка але в іншій ситуації (із зміною співбесідника, із зміною мети спілкування).

Навчання діалогічного мовлення на основі **поетапного складання діалогу.**

Поетапне навчання складати діалог **передбачає** оволодіння школярами тактикою побудови його у відповідності до намірів та з урахуванням взаємодії і взаємозв'язку реплік спонукання та реплік реагування (відповіді).

Поетапне навчання орієнтоване також на формування навичок і умінь конструювання діалогу в різних ситуаціях з урахуванням характеру комунікативних партнерів.

Поетапне складання діалогу може бути представлено такими вправами:

- виділення у діалозі єдності – спонукання-відповідь;
- називання за описаною ситуацією відповідних цій ситуації реплік;
- побудова за описаною ситуацією і готовою реплікою спонукання реплік реагування (згоди, незгоди, здивування, схвалення);
- складання до цієї ж ситуації і спонукання репліки іншого реагування (наприклад, відмови); - розширення реплік реагування, зазначивши причини згоди (відмови, схвалення, заперечення тощо);

- складання діалогу із запропонованих реплік до зазначених ситуацій; трансформація діалогу шляхом зміни однієї з реплік.

Навчання діалогічного мовлення через **створення ситуацій спілкування**.

Молодші школярі повинні оволодіти навичками і уміннями, необхідними для реалізації ситуації спілкування у відповідності до комунікативної мети, з урахуванням умов спілкування.

Означені вправи передбачають тренування ситуативного вживання як різноманітним мовним матеріалом, так і різних функціональних типів мовлення. Ситуативно зумовлене навчання діалогічного мовлення може здійснюватись такими вправами: - створення діалогу на тему до описаної ситуації на основі програми спілкування;

- створення діалогу за серією малюнків, використовуючи опорні слова;
- створення діалогу за змістом малюнка; -
- створення діалогу на певну тему до означеної ситуації;
- створення діалогу на одну і ту ж тему, але для різних ситуацій.

2. Монолог. Типи монологів Розвиток монологічного мовлення учнів початкової школи.

Одним із різновидів зовнішнього мовлення є **монологічне мовлення**.

Згідно із тлумачним словником, **монолог** – це безпосередньо спрямований до співрозмовника чи аудиторії організований вид усного мовлення, який передбачає висловлювання однієї особи.

Відомо, щомонологічне мовлення характеризується певними комунікативними, психологічними і мовними особливостями, які вчитель має враховувати у процесі навчання цього виду мовленнєвої діяльності.

Монологічне мовлення виконує такі **комунікативні функції**:

- 1) інформативну — повідомлення інформації про предмети чи події;
- 2) впливову — спонукання до дії чи попередження небажаної дії, переконання щодо справедливості чи несправедливості тих чи інших поглядів, думок;
- 3) експресивну (емоційно-виразну) — використання мовленнєвого спілкування для опису стану, в якому знаходиться той, хто говорить для зняття емоційної напруженості;
- 4) розважальну — виступ людини на сцені чи серед друзів для розваги слухачів.

З лінгвістичного погляду монологічне мовлення характеризується відносною повнотою висловлювання, розгорнутістю та різноструктурністю фраз. Крім того, монологічному мовленню властивий

досить складний синтаксис, обмежене використання речень-еліпсів, мовленнєвих кліше, штампів.

Навчити виражати свої думки в монологічній формі є однією з найголовніших практичних цілей навчання .

З погляду психології, монологічному мовленню властиві такі риси:

1. Однонаправленість.
2. Зв'язність.
3. Тематичність
4. Контекстуальність.
5. Відносно безперервний спосіб мовлення
6. Послідовність і логічність.

Монологічне мовлення характеризується певними психологічними та лінгвістичними особливостями, які вчитель має врахувати у процесі навчання цього виду мовленнєвої діяльності.

З погляду **психології** монологічне мовлення характеризується такими рисами:

1) **відносно безперервний спосіб мовлення**—монологічне висловлювання не обмежується однією фразою, а являє собою понад фразову єдність, яка триває протягом певного часу, не перериваючись, завдяки чому досягається завершеність думки.

2) **послідовність і логічність** – ці якості мовлення реалізуються в розвитку ідеї основної фрази шляхом уточнення думки, доповнення до неї, пояснення, обґрунтування тощо.

3) **комунікативна спрямованість**— мовленнєві одиниці, які використовуються у вправах, завжди співвідносяться з ситуацією спілкування. Все, що говорить вчитель та учні, повинно бути ситуативно-обумовленим, а мовленнєві ситуації мають у навчанні монологічного мовлення надзвичайно велике значення

Лінгвісти виділяють шість найбільш уживаних видів професійно спрямованого монологу: **опис, розповідь, повідомлення, оцінка, роздум і доказ**, які відрізняються структурою організації.

Монолог-опис. Його мета:

1. Зацікавити описуваним об'єктом.
2. Мобілізувати увесь свій життєвий досвід, позв'язуваний з описуваним об'єктом.
3. Послідовно описувати об'єкт від загального до часткового.
4. Давати суб'єктивну оцінку властивостям описуваного об'єкта.
5. Робити опис більш живим, використовуючи різноманітні структури.
6. Робити висновок.

Монолог-розповідь. Вживається з метою:

1. Привернути увагу до своєї розповіді.
2. Спланувати розповідь і почати її.
3. Розповідати історію у хронологічному порядку.
4. Розповісти оповідання в нехронологічній послідовності, щоб надати розповіді таємничого характеру.
5. Прикрасити розповідь, зробити її більш живою.
6. Висловити свій погляд і дати оцінку подіям, які відбуваються.
7. Закінчити розповідь.

Монолог-повідомлення. Ставить за мету:

1. Надавати висловлюванню вагомості.
2. Виділяти головну інформацію.
3. Давати резюме і коротко викладати зміст.
4. Послідовно і чітко розповідати про місце, час і умови в повідомленні.
5. Відрізнити факти від суджень.
6. Закінчити повідомлення.

Монолог-оцінка. Мета:

1. Констатувати факт, який необхідно оцінити.
2. Виділити основу для оцінки: факти, докази.
3. Аналізувати факти.
4. Чітко, логічно і послідовно організувати, викладати і пояснювати факти.
5. Висловлювати ставлення до проблеми з опорою на подані факти.
6. Відбирати найбільш важливі аргументи.
7. Викладати інші погляди на проблему і критично їх оцінювати.
8. Робити заключну оцінку, базовану на викладених аргументах.

Монолог-доказ і монолог-роздум. Ставить за мету:

1. Викласти думку, яку необхідно довести.
2. Аргументувати свою точку зору, тобто викладати думки, істинність яких уже доказана, або факти чи дані про об'єкт.
3. Доказувати тезу за аналогією, від супротивного, дедуктивним, індуктивним методами.
4. Робити висновки, базовані на очевидних фактах.
5. Робити логічні висновки.
6. Викладати різні погляди.
7. Аналізувати причини.
8. Визначати альтернативні варіанти вирішення проблемного питання.
9. Робити висновки про істинність або хибність думки, тези [30,167].

Для навчання монологічного мовлення використовуються: **підготовчі (мовні й умовно-мовленнєві) та мовленнєві вправи.**

Підготовчі вправи можуть бути такого характеру:

- 1) імітативні (відтворення зразка, імітація його);
- 2) підстановчі (відтворення зразка шляхом зміни його лексичного складу);
- 3) комбінаційні (побудова висловлювання шляхом з'єднання даних елементів речення);
- 4) трансформаційні (зміна чи перетворення граматичних форм)

Призначенням підготовчих вправ є цілеспрямована активізація мовного матеріалу, результатом чого повинні бути навички оперування відповідними фонетичними, лексичними та граматичними елементами і цілими реченнями. Суть подібних вправ полягає у багаторазовому і варіюваному повторенні іншомовної форми, яка відповідає заданому змісту. Увага при цьому спрямовується на мовну форму. Таким чином, підготовчі вправи мають своєю метою навчити учнів компонентів монологічного мовлення: складання фраз, їх розширення, трансформації, комбінування, з'єднання фраз між собою згідно з логікою висловлювання. Проте слід пам'ятати, що початком роботи над монологічним мовленням є міцне засвоєння лексичних одиниць у граматичних структурах.

Мовленнєві вправи спрямовані на формування таких умінь:

- повідомляти про який-небудь факт, описувати (природу, погоду, квартиру, зовнішність людини);
- розповідати про певні події (відвідання театру, музею, кіно);
- розмірковування про які-небудь події, факти; доводити які-небудь твердження;
- переказувати, коментувати прочитаний чи прослуханий текст.

Серед **мовленнєвих вправ** виокремлюють такі:

- 1) запитання-відповіді;
- 2) ситуативні (побудова висловлювання на основі навчально-мовленнєвої ситуації);
- 3) репродуктивні (переказ прослуханого чи прочитаного тексту);
- 4) дескриптивні (опис з опорою на ілюстративну наочність);
- 5) ініціативні (рольові ігри);
- 6) перекладні.

Якщо в процесі виконання підготовчих вправ формуються мовленнєві лексико-граматичні та фонетичні навички, то мовленнєві вправи формують уміння говорити.

На думку науковців, монологічне мовлення складніше за діалог. Тому дитина стикається з труднощами.

1. Втрачаються звичні для неї спонукальні мотиви діяльності (діалогічне мовлення не викликає сумнівів у своїй потребі). Учнівські є висловлювання часто недостатньо вмотивовані. Учні не розуміють для чого будувати монолог, отже втрачається смисл спілкування. Саме це треба подолати дитині.

2. Теми для дитячих висловлювань пропонує вчитель. Тому учням важко увійти в задум, сприйняти його як власний. Вони звужують або розширюють тему або зовсім говорять не на тему.

3. Ще важче дитині, розкриваючи тему, цінити сказане з точки зору адресата, а звичні форми зворотного зв'язку, як при діалозі, не може використати (міміка, нести, репліки співбесідника).

4. Серйозно заважає в оволодінні процесом творення тексту недосконалість граматичної структури мовлення. У молодших школярів переважають непоширені одноманітні речення плану: зайчик сірий, зайчик біжить. Їм важко об'єднати в одному реченні ознаку і присудок, бо недостатньо володіють відповідними мовними засобами.

Висновки.

Формування та розвиток навичок мовленнєвої діяльності передбачає роботу над побудовою діалогічних і монологічних висловлювань – усних і письмових, які передбачають переказ готових текстів і побудову своїх висловлювань на добре знайомі учням теми: на основі прочитаних чи прослуханих творів, переглянутих фільмів, розповідей родичів, знайомих про ті чи інші події, про випадки із повсякденного життя школярів тощо.

Необхідно пропонувати учням складати усні і письмові висловлювання з безпосередньою комунікативною метою (запрошення, вітання, вибачення, оголошення).

Література.

Коваль Г. П. , Деркач Н. І. , Наумчук М. М. Методика викладання української мови: Навч. посібник для студ. педін. – Тернопіль: Астон, 2008. – 287 с.

Наумчук М. М. Сучасний урок української мови в початковій школі (методика і технологія навчання). – Видання друге, доповнене. – Тернопіль: Астон, 2005. - 352 с.

Вашуленко М. С. Українська мова і мовлення в початковій школі. – К., Освіта. – 2006.

Методика навчання української мови в початковій школі / За ред. М.С. Вашуленка. – К., 2010. – 360 с.

Навчальні програми для загальноосвітніх навч. закл. із навчанням українською мовою. 1-4 класи . - К.: Видавничий дім « Освіта», 2012. - 392с.

Державний стандарт загальноосвітньої початкової школи. – К., 2011

Запитання.

На врахуванні яких педагогічних закономірностей і лінгвометодичних принципів ґрунтується розвиток мовлення молодших школярів?

Які основні характеристики монологу з лінгвістичної точки зору?

Які види найбільш уживаних професійно спрямованих монологів виділяють у лінгвістичній літературі?

З якими труднощами стикаються молодші школярі під час побудови монологічного висловлювання?

Лекція. №3

Тема. Твори учнів та методика їх написання у початковій школі

Мета. Охарактеризувати навчальні твори учнів, дати їх класифікацію, окреслити етапи роботи над твором у початковій школі; продемонструвати методику роботи над твором на уроках розвитку зв'язного мовлення.

Вступ. Робота на уроках розвитку мовлення передбачається формування в учнів умінь писати твори на основі своїх спостережень, вражень від екскурсії, з обґрунтуванням власної думки, аргументацією свого вибору, власною оцінкою героїв прочитаного тексту чи переглянутого фільму тощо. Ця робота виконується в основному у 4 класі, але їй передують ґрунтовна робота з розвитку мовленнєвих умінь учнів у попередні роки навчання.

План.

1. Твори учнів, їх класифікація, етапи роботи над твором у початковій школі.
2. Методика роботи над твором на уроках розвитку зв'язного мовлення. Оцінювання письмових творчих робіт (переказів і творів).
3. Моделювання структури уроку опрацювання творів.

Зміст лекції

1. Твори учнів, їх класифікація, етапи роботи над твором у початковій школі.

Твір - це власний творчий виклад матеріалу на будь-яку тему.

У методичній літературі існує кілька класифікацій учнівських творів.

1. За джерелом добору матеріалу: пережите, побачене, почуте самими учнями; на матеріалі праці, екскурсії, спостережень, походів, ігор; на книжному матеріалі; за картинами, фільмами; змішаний матеріал.

2. За способом виконання — усні і письмові.

3. За ступенем самостійності — колективні, напівсамостійні, самостійні.

4. За типами мовлення — твір-розповідь, твір-опис, твір-роздум.

5. За стилем мовлення — твори художнього, офіційно-ділового, публіцистичного стилів.

Перші — це оповідання про ту чи іншу подію, опис природи. Другі і треті — це записи за спостереженнями, плани-пояснення, ділові описи.

Під час організації роботи над твором слід враховувати такі **рекомендації**:

I. Працювати над словниковим запасом дитини необхідно не тільки на уроках рідної мови, але й під час вивчення усіх предметів, передбачених сучасною програмою (особливо природознавства, читання, образотворчого мистецтва).

Величезну роль у роботі над словниковим запасом дитини відіграє інсценізація казок на уроках читання. Цю роботу доцільно проводити вже з перших уроків у 1 класі. Сприяють розвитку зв'язного мовлення наступні моменти на уроках читання: **робота над загадкою, прислів'ям, декламація, переказ прочитаного**. Вивчаючи ту чи іншу тему ("Золота осінь", "Зима-Білосніжка"), потрібно звертати увагу дітей на цікаві, дотепні вислови і формулювання у віршах, оповіданнях, вчити школяра вільно оперувати ними.

Діти із задоволенням фантазують над продовженням художнього твору, додумують цікаві пригоди його героїв, пропонують нову назву твору.

Наприклад, роботу з написання твору "**Весняні квіти**" вчитель проводить у декілька етапів.

1. Читання легенди про квіти (мати-й-мачуху, пролісок).
2. Екскурсія в природу.
3. Робота на уроках природознавства з науковим матеріалом, гербарієм, народними прикметами, пов'язаними з цими квітами.
4. Зображення названих квітів на уроках малювання (з елементами фантазії).

II. Робота над словом не закінчується після дзвоника, а продовжується після уроків, на перервах, під час навчальних екскурсій, культмасових заходів, спільних мандрівок.

Усі свята, конкурси, ігри на перервах сприяють збагаченню дитячого мовлення, збільшують активний словник дитини. Діти вчать вірші, пісні до свят ("Свято Матері", "Зустріч птахів", "Люби книгу — це твій друг" та ін.).

III. Кожен учитель повинен проводити роботу з виправлення помилок, враховуючи основні їх типи та причини виникнення. Ця методика може складатися з таких елементів:

- виправлення вчителем мовних помилок в зошитах учнів;
- записи і примітки вчителя в зошиті учня;
- класна робота над загальними помилками;
- індивідуальна та групова позаурочна робота над окремими помилками: їх знаходження, розуміння, виправлення;
- стилістичні вправи, мовний аналіз текстів на уроках читання і мови, що є загальною основою для конкретної роботи над помилками;
- мовні вправи перед кожним твором з метою підготовки школярів до використання лексики даного тексту, його фразеології, синтаксичних конструкцій;
- стилістичні зауваження;
- самостійне редагування своїх творів.

Типовою помилкою в початкових класах є повторення одного й того самого слова. Для її уникнення необхідно мати в класі словники синонімів, пропонувати дітям підібрати синонімічний ряд до конкретного слова.

Під час організації методичної роботи над твором слід враховувати особливості підготовчої роботи до його написання, яка складається з **таких етапів:**

I. Створення емоційного фону до написання твору

В.О. Сухомлинський в одному з розділів книги "Серце віддаю дітям" писав: "Спостерігаючи протягом багатьох років розумову працю учнів початкових класів, я переконався, що в періоди великого емоційного піднесення думка дитини стає особливо ясною... Думка учня початкових класів невід'ємна від почуттів і переживань. Емоційна насиченість процесу навчання, особливо сприймання навколишнього світу, — вимога, що висувається законами розвитку дитячого мислення".

Емоційно-образна підготовка учня до написання твору є одним із головних завдань кожного вчителя.

1. Емоційна насиченість змісту уроку передбачає добір обладнання, яке ілюструє тему: репродукції картин, малюнки дітей, зразки народних промислів. Це допоможе формувати естетичні почуття, образні уявлення, подив, захоплення.

2. Невичерпним джерелом емоційності навчання є спілкування з природою. Тож екскурсії до лісу, у парк, в поле допомагають дітям співставити почуте і побачене, створити нові образи, заповнити їх яскравими деталями.

3. Сприймаючи музику, наш мозок фіксує її і відтворює в уяві певні фантазії, образи, сюжети, думки. Тому до кожної теми твору необхідно підбирати конкретний музичний супровід. Це можуть бути класичні твори, українські народні пісні, дитячі пісеньки, звуки, що імітують спів птахів, голоси лісу, шум моря тощо.

Музичні твори можна використовувати на будь-якому етапі уроку, поєднувати зі звучанням віршів, розповіддю педагога. Використовуються тематичні музичні фізкультхвилинки, під час яких вчитель і учні можуть рухатись і співати.

Все унаочнення має бути чітко продумане, щоб воно не заважало, не розсіювало увагу дитини, а створювало гармонію із самим уроком, підкреслювало його тему.

II. Збирання фактичного матеріалу

Написати твір, вдало розкривши тему, можна лише в тому випадку, коли ти добре знаєш, про що йдеться, що хвилює тебе. Тому дуже важливо, щоб учні під час підготовки до написання творів мали достатньо матеріалу, яким можна вільно оперувати, вибирати потрібне.

У методичній літературі прийнято поділяти дібрані для твору матеріали на **дві групи:**

- 1) ті, що узагальнюють та систематизують життєвий досвід самого учня;
- 2) ті, що узагальнюють та систематизують людський досвід.

Кожна дитина є особистістю. Діти живуть в різних умовах, бувають в різних місцях, займаються різними справами. До того ж, у 6-10-річних дітей цей життєвий досвід ще дуже маленький, і його необхідно розширювати, спеціально доповнювати.

Велику роль у накопиченні матеріалу відіграють міжпредметні зв'язки (особливо зміст уроків читання природознавства, образотворчого мистецтва).

Молодші школярі можуть вести зошит "Мовна скарбничка", куди записувати гарні висловлювання, влучні порівняння, поетичні описи, дотепні фразеологізми, народні прислів'я за певними темами.

Учні збирають тематичні вирізки, листівки, малюнки і зберігають їх у папках відповідно до тем (наприклад: "Осінь", "Зима", "Калина", "Домашні улюбленці" тощо).

На уроках художньої праці і малювання діти виготовляють саморобки, сувеніри, малюнки, панно, мозаїки.

Важливо, щоб накопичення матеріалу сприяло інтелектуальному розвитку дитини. Вчитель повинен спрямовувати таку діяльність. Процес цей має бути цікавим, захоплюючим, він стимулюватиме учня до пошуку нових слів, зворотів, вчитиме грамотно будувати речення, текст.

III. Робота над лексикою

Основною одиницею мови є слово. Багатий активний словник людини свідчить про високий інтелектуальний розвиток. Особливістю словникової роботи у школі є те, що вона проводиться у процесі всієї навчально-виховної діяльності вчителя. Важливо, щоб засвоєння нових слів не відбувалось хаотично, щоб педагог керував цим процесом і в такий спосіб полегшував його для учнів, забезпечував правильність, повноту засвоєння слів.

У лексичній роботі над твором вчителю потрібно намагатися використовувати всі можливості мовних засобів: **порівнянь, епітетів, метафор, стилістичних фігур (синонімів, антонімів)** тощо.

Найважливішою частиною лексичної роботи у ході написання учнями творів є **робота з синонімами**.

Система **практичних вправ з синонімами** складається з **наступних елементів**:

- 1) знаходження синонімів у прочитаних текстах, з'ясування відтінків їх значень;
- 2) підбір синонімічного ряду до даного слова (використовуються словники).
Мати — матуся, матінка, няня, ненечка, мама, берегиня;
- 3) підбір конкретного синоніма (вимагання певного відтінку значення слова);
- 4) виправлення мовних помилок, заміна одного слова іншим, більш вдалим у даному тексті (розташуйте синоніми, збільшуючи, підсилюючи їх значення, чи навпаки. Учням пропонується група слів: *великий, здоровенний, величезний гігантський, маленький, невеликий, крихітний*.

Важливою є **робота з антонімами**

Система практичних вправ з антонімами:

- 1) добір антонімів до даного слова (використовується словник): *ніжність* — ..., *цікавий*
- 2) складання речень з парою антонімів.
- 3) 3) підбір антонімів до багатозначних слів, *свіжий вітер* — *теплий вітер*
свіжа газета — *стара газета* *свіжі яблука* — *сушені яблука*

Важливе місце під час опрацювання твору посідає робота з **фразеологічними зворотами**

Програмою початкових класів не передбачена спеціальна робота над фразеологізмами. Але діти зустрічають такі сполучення слів у текстах на уроках читання, на тематичних святах, у повсякденному житті. Отже, робота щодо роз'яснення їх значень та використання повинна проводитись у навчально-виховній практиці. Найпростіше пояснити значення фразеологічного звороту, замінивши його синонімом, реченням, що розкриває зміст.

Діти використовують у своїх творах мало фразеологізмів. Зазвичай — це прислів'я, приказки, "крилаті вислови".

Школярі вчаться не просто запам'ятовувати ці мовні звороти, а й вміти їх пояснювати, вдало застосовувати.

Доречно використовувати фразеологічні звороти як початок чи кінцівку твору.

В діяльність щодо активізації дитячого словника потрібно включити роботу з **епітетами, образними словами, багатозначними словами**.

Слід вчити дітей використовувати якомога більше слів, визначати їх правильне значення, доречно застосовувати, вдало поєднувати з іншими словами у словосполученнях і реченнях. Для цього потрібно не просто збагачувати мову дитини новими словами, а й вчити складати сполучення слів, будувати речення із заданими словами.

У процесі словникової роботи під час підготовки до написання твору вчитель має за мету допомогти учневі зрозуміти значення слів та усталених словосполучень з усіма їх відтінками, ввести ці слова та словосполучення до активного словника дитини.

2. Методика роботи над твором на уроках розвитку зв'язного мовлення. Оцінювання письмових творчих робіт (переказів і творів).

Одним із важливих моментів у підготовці до написання твору є процес складання плану.

План — це схема, **опора, основа твору**. Дитина повинна звертатися до плану постійно, бачити в ньому свого "товариша", "помічника". Чітко складений план сприяє кращому розумінню теми, яку необхідно розкрити.

Учень має абсолютно визначатись у тому, що твір (як і кожен текст) складається з трьох основних частин: **зачину** (початку), **основної частини**, **кінцівки**.

Школярі 3—4 класів розуміють, що кожна з цих частинок ділиться на маленькі складові, і що пунктів у плані може бути не тільки три, а й чотири, п'ять і більше.

У початкових класах рекомендується використовувати спрощений план, який складається з 3 - 5 пунктів (без підпунктів). Це можуть бути розповідні, спонукальні речення. Формувати пункти плану доречно і у формі запитань. Діти четвертого класу включають до плану прислів'я, крилаті вирази.

Варіанти складання плану:

На **початковому етапі** роботи над твором учитель пропонує вже складений план, за яким працюють діти.

Другий етап — це картинний план (попереднє називання картин із серії, за якою складається твір). У ході такої роботи можна дуже чітко прослідкувати часову послідовність.

Деформований план, в якому порушено часову послідовність або зміст.

Коллективне складання плану.

Самостійне складання плану (використовується рідко).

Після оголошення теми твору треба чітко визначити, про що буде твір, аналізується тема, мета, деталі творчої роботи. Необхідно подумати над змістом частин твору, їх кількістю. У кожній частині слід знайти головне.

Найчастіше план складається на уроці перед написанням твору. Це єдиний можливий варіант під час написання твору за картиною. Але іноді доречно скласти план у ході підготовчої роботи. План екскурсії, спостереження допоможе накопичити матеріал. Цей план буде планом твору. Складання плану — це творчий процес, і завдання вчителя — лише скеровувати його, не привчати до шаблонів.

3. Моделювання структури уроку опрацювання творів.

Під час моделювання структури уроку розвитку зв'язного мовлення необхідно враховувати орієнтовну структуру уроку розвитку мовлення (написання твору), яка складається з таких компонентів:

I. Організація класу.

II. Актуалізація чуттєвих уявлень учнів.

Читання віршів.

Слухання музичних творів.

Інценізовані уривки.

III. Оголошення теми і мети уроку.

IV. Опрацювання нового матеріалу (колективна робота).

Робота з опорними словами.

Робота з допоміжними словами.

Утворення словосполучень та складання речень.

Робота над планом твору.

Слухання зразка твору.

V. Самостійна робота. Написання твору учнями.

VI. Перевірка самостійної роботи.

Читання творів учнями.

Корекція і доопрацювання творів.

VII. Підсумок уроку.

Зразок плану-конспекту уроку складання твору-міркування у 4 класі

Тема: Як не любить той край... Складання твору-міркування «Чому я люблю свою Батьківщину?»

Мета: розширювати уявлення учнів про красу і велич рідної землі; вдосконалювати навички побудовиречень та їх інтонування; закріплювати вміння творити роздуми на задану тему; розвиватимовлення дітей, творче мислення, пам'ять, уяву, спостережливість; збагачувати словниковий запас; сприяти вихованню та формуванню національної свідомості, любові до Батьківщини.

Обладнання: кущ калини, схеми речень, карта України, словникова скринька, аудіозаписісні про Україну.

Хід уроку

I. Організація класу

-Добрий день вам, любі діти! Сьогодні ми поведемо мову...(Чути стукіт у двері)

-До нас на урок хтось завітав?

Інценізація вірша Василя Марсюка

Рідна гора

Що ти робиш, равлику,

На крутій горі,

На такому дикому

Схилі- пустирі?

Ні трави, ні дерева
Поблизу нема,
Тільки кущ малесенький
сам – один дріма.

Я живу тут, хлопчику,
На крутій горі,
На такому гарному
Схилі – пустирі,
Це не кущ малесенький,
Це для мене – гай.

Тут моя хатинонька,
Тут мій рідний край!

- Чи здогадались ви про що ми будемо говорити на уроці?

- Як називається найкраща земля, де ви народились?

II. Актуалізація опорних знань

2.1. Відгадування теми сенкану

Славна, найкраща, рідна
Любять, бережуть, шануйте.
Батьківщина, Вітчизна, держава.
(Україна)

2.2. Складання речень про Україну за схемами на основі сенкану

_____ - ~~~~ _____. (Україна незалежна держава.)

~~~~ _____ - ~~~~ у _____! (Рідна Україна – найкраща у світі!)

Чи можливо ===== без _____? (Чи можливо жити без Батьківщини?)

===== і ===== ~~~~ _____! (Бережіть і любіть славу України!)

Які речення за метою висловлювання?

2.3. Інтонування речень різних за метою висловлювання

2.4. Поетична сторінка

Усе моє, все зветься Україна

(уривок)

... Буває, часом сліпну від краси.

Спинюсь, не тямлю, що воно за диво,-

Оці степи, це небо, ці ліси,

Усе так гарно, чисто, незрадливо,

Усе як є - дорога, явори,

Усе моє, все зветься Україна.

Така краса, висока і нетлінна,

Що хоч спинись і з Богом говори... **Ліна Костенко**

- Які почуття передає автор своїм віршем?

Рідна земля

Криниця при дорозі край села
І журавель похилений над нею.

Хоч би куди дорога завела,
Думки мої із рідною землею.
Бо тут мій дім і тут моя рідня,
І тут священні предківські могили,
Душа моя не пережила б і дня
Без тих країв, які мене зростили.

Я їх люблю, і поки буду жив,
Трудитиму і розум свій, і руки.

Щоб на землі, яку я так любив,

Жили щасливо діти і онуки. **Микола Луків**

- За що поет любить свій рідний край?

2.5. Інтерактивна вправа «Асоціативний куш»

- Є слова, які народжуються для того, щоб торкнути найніжніші струни душі людської. До таких слів належить найрідніше для кожного з нас слово – Україна.

- Що для вас означає слово «Україна». Які асоціації і уявлення викликають у вас із цим словом?

(Домівка, родина, вулиця, бабуся, стежка, дідусь, поле, тато, річка, мама, синій гай, ліси, небо, сонце, дощик, сніг)

- Ми складемо «асоціативний куш». На місці кетягів калини впишемо слова, які народилися у нас, коли ми почули слова «Україна», «Батьківщина».

Варіанти: Домівка, вулиця, стежка, поле, гай, парк, річка, двір.

Родина, мама, тато, бабуся, дідусь, Петрик, Оксанка.

Небо, сонце, вітер, дощик, сніг.

Пісня, казка, легенда, колядка, гопачок.

Соловейко, шпачок, горобчик, Мурчик, Дружок, Бусько.

Мальви, чорнобривці, жоржини, айстри.

Дитячий садок, школа, театр, церква.

2.6. Робота в групах

Завдання для 1-ї групи:

- Дібрати найбільше епітетів до слова «Батьківщина» (люба, кохана, дорога, прекрасна, рідна.)

Завдання для 2-ї групи:

- Дібрати порівняння:

Рідна, як... (мати)

Прекрасна, як... (квітка)

Єдина, як... (сонце)

Вільна, як... (птиця)

Завдання для 3-ї групи:

- Скласти вірш – буріме за опорними словами

... ненько

... серденько

... люблю

... бережу

2.7. Інтеактивна вправа «Мікрофон»

- За що ви любите свою Батьківщину?

Фізхвилинка

(Звучить аудіо запис пісні «Рідний край» у виконанні Софії Ротару)

III. Повідомлення теми і мети уроку

- Сьогодні ми складатимемо твір-міркування «Чому я люблю свою Батьківщину?»

- З яких частин складається твір-міркування?

- Твердженням у творі буде одне з речень, які ми склали за допомогою сенкану.

- У доказі ви можете використати слова, словосполучення з поетичної сторінки, «асоціативного куша», епітети і порівняння, речення, віршовані рядки, над якими працювали в першій частині уроку.

- У висновку ви повинні переконати читача або слухача в правильності своїх думок.

4. Самостійна робота учнів

5. Індивідуальна робота з окремими учнями

6. Зачитування написаних творів. Коригування.

Зразок твору учня

За що я люблю свою Батьківщину?

Чи можливо жити без Батьківщини?

Моя Батьківщина – славна Україна. Україна – це велика держава. Вона одна з найбільших у Європі. Мій рідний край – найкращий у світі. Навесні сади вкриваються цвітом. Влітку поля золотяться пшеницями. Восени наш парк зачаровує своєю різнобарвною палітрою. А взимку ми їдемо до бабусі в село і весело зустрічаємо зимові свята з щедрівками, колядками, розвагами. Я захоплююсь казковістю замків і фортець, подорожуючи з батьками рідною землею.

А ви коли-небудь відчували радість від побаченого? Та й ще, коли звучить рідна пісня, зрозуміла кожному мова. Ось за що я люблю свою незрівнянну Україну.

7. Підсумок уроку

7.1. Гра «Ромова по телефону»

- Візьміть в руки телефони і розкажіть один одному, що вам сподобалось на уроці, про що дізналися, які труднощі виникали під час роботи, які враження отримали.

7.2. Слово вчителя

- Отже ви на уроці висловлювали свої почуття, використовували багатства нашої мови. Бажаю, щоб ваші душі були відкриті для добра і любові, бо саме вам творити майбутнє нашої Вітчизни.

А тепер подаруйте своїй Україні тепло своїх сердець

7.3. Під мелодію пісні учні прикріплюють на карту України зображення долоньок і сердець.

Оцінювання письмових творчих робіт (переказів і творів

За письмову тюрму роботу виставляються дві оцінки: за зміст і мовне оформлення, за орфографічну чи пунктуаційну грамотність з урахуванням каліграфії письма. Учитель повинен уточнити, виставляючи оцінку, наприклад; за зміст — "4", за грамотність — "3", пишучи ці слова в зошиті, а в журналі виставляючи оцінки у двох різних колонках. На місці негативної оцінки залишають порожню клітинку журналу.

Критерій оцінювання творів

Оцінка "5" (10-12 балів) ставиться, якщо зміст тексту відповідає темі, заголовку, у ньому розкрито головну думку, наявні зачин, основна частина і кінець; твір написано за планом, складові частини тексту виділено абзацами; будова речень граматично правильна, між ними існують логічні зв'язки; слова дібрані залежно від мети висловлювання; допущено одну-дві помилки у побудові речеш або у вживанні слів; немає орфографічних та пунктуаційних помилок на вивчені правила.

Оцінка "4" (7- 9 балів) — у тексті розкрито основну думку і загальний зміст, є всі складові частини, але допущено дві-три помилки у будові речень і вживанні слів та одну-дві орфографічні й одну пунктуаційну помилки на вивчені правила.

Оцінка "3" (4-6 балів) — у роботі наявні відхилення від авторського тексту (переказ) або від теми (твір); неповно розкрито головну думку, є недоліки у структурі тексту (відхилення від плану, відсутні зачин або кінцівка), допущено три-чотири помилки у будові

речень, у зв'язках між ними або у вживанні сліп та гри-п'ять орфографічних і одну-дві пунктуаційні помилки.

Самостійні виправлення у творчих роботах, зроблені школярем акуратно, не впливають на загальну оцінку.

Аналіз дитячих творів.

Суть етапу **аналізу дитячих творів** полягає в тому, щоб підготувати учнів до переопрацювання створеного тексту і до роботи над новим твором, тому на таких уроках учителям слід керуватися такими методичними порадами:

- а) аналіз змістово-мовленнєвого аспекту робіт, які перевірялись: розкриття теми твору, наявність задуму, ступінь його реалізації та оригінальність (на фоні інших), побудова та мова учнівських творів, знахідки) тощо;
- б) читання 1- 2 найбільш вдалих творів (або їх частин);
- в) колективне редагування кількох уривків із творів;
- г) самостійне удосконалення учнями власних творів (якщо в цьому є потреба).

Існують різні способи **заохочення дітей до роботи над творами**:

- 1) оцінювання та обґрунтування оцінок;
- 2) читання кращих творів учнів у класі;
- 3) виставки кращих робіт учнів до свята, до батьківських зборів;
- 4) рекомендація окремих творів для передачі по шкільному радіо чи дошкільної газети;
- 5) записування кращих робіт у спеціальні власні альбоми чи у загальний класний тощо.

Таким чином, плануючи і проводячи роботу з розвитку зв'язного мовлення учнів, учитель повинен забезпечити:

а) відповідне мовленнєве (мовне) середовище для учнів: сприйняття мовлення дорослих, читання книг, перегляд телепередач, слухання радіо тощо;

б) створення мовленнєвих ситуацій, які сприяють розвитку мовлення учнів, їхніх інтересів, потреб і можливостей самостійного мовлення, словом, забезпечують мовленнєву практику;

в) правильне засвоєння учнями достатнього лексичного запасу, граматичних форм, синтаксичних конструкцій, логічних зв'язків, активізація вживання слів, утворення форм, побудову конструкцій, формування конкретних умінь у процесі розвитку мовлення;

г) спеціальну роботу з розвитку мовлення на фонетико-орфоепічному, лексичному, морфологічному, синтаксичному рівнях і на рівні зв'язного мов-

лення і тексту, пов'язуючи її з уроками граматики, читання, матеріалом, що на них вивчається;

г) прагнення учнів до високої культури мовлення.

Висновки. Робота над твором є важливою на уроках розвитку зв'язного мовлення і передбачає розвиток усного і писемного мовлення учнів, їхнє вміння користуватися мовою як засобом спілкування, пізнання, впливу. З цією метою розвиваються, удосконалюються усні види мовленнєвої діяльності, якими учні певною мірою оволоділи у дошкільному віці (слухання-розуміння; говоріння), а також формуються, вдосконалюються види мовленнєвої діяльності, пов'язані з писемним мовленням (читання вголос і мовчки, робота з дитячою книжкою, письмові види робіт).

Література.

Державний стандарт початкової освіти // Поч. школа. –2011. –№ 7.–С. 1- 7.

Коваль Г. П. , Деркач Н. І. , Наумчук М. М. Методика викладання української мови: Навч.посібник для студ. педін. – Тернопіль: Астон, 2008. – 287 с.

Методика навчання української мови в початковій школі : навчально-методичний посібник для студентів вищих навчальних закладів / За наук. редак. М.С.Вашуленка. - К. : Літера ЛТД , 2010. - 364с.

Навчальні програми для загальноосвітніх навчальних закладів із навчанням українською мовою. 1 -4 класи. - К. : Видавничий дім «Освіта», 2012. - 392с.

Наумчук М. М. Сучасний урок української мови в початковій школі (методика і технологія навчання). – Видання друге, доповнене. – Тернопіль: Астон, 2005. - 352 с

Запитання.

З якими видами творів працюють молодші школярі?

Яка орієнтовна структура уроку написання твору у початковій школі?

Які критерії оцінювання письмових творчих робіт (переказів і творів)?

Які існують способи заохочення дітей до роботи над творами?

Якими методичними порадами слід керуватися вчителю під час роботи над новим твором?

Лекція №4

Тема. Види переказів та методика їх опрацювання на уроках української мови в початковій школі

Мета. Охарактеризувати перекази, представити їх види та запропонувати методику опрацювання переказів на уроках української мови в початковій

школі. Ознайомити з моделюванням структури уроку написання переказів у початковій школі.

Вступ. Значна частина уроків розвитку мовлення відводиться на формування умінь писати докладний переказ тексту, можливе також ознайомлення з іншими видами переказів: стислим, вибіркоким, творчим. Складання плану і написання творчої роботи кожний учень здійснює самостійно. Колективно клас працює лише на підготовчому етапі уроку. Індивідуальна допомога вчителя у вигляді консультації, додаткової інструкції, поради можлива окремим учням, які цього потребують.

План

1. Перекази, їх характеристика. Види переказів та методика їх опрацювання на уроках української мови в початковій школі.

2. Моделювання структури уроку написання переказів у початковій школі.

1. Перекази, їх характеристика. Види переказів та методика їх опрацювання на уроках української мови в початковій школі.

У методичній літературі перекази розглядаються, як усні оповіді про життєві факти, явища, драматичні ситуації, пов'язані з конкретними історичними подіями, інформація про які передається не очевидцями, а шляхом переповідання почутого (звідси і назва — переказ).

У загальній системі творчих робіт **переказ** посідає проміжне місце серед різних видів творчих вправ і власне творчих робіт. Творчий елемент у переказах незначний, оскільки самостійність учня в них обмежена. Проте поруч з іншими видами самостійних робіт переказ — необхідний етап, який учні повинні пройти, перш ніж приступити до написання твору.

Переказ розвиває в учнів логічне мислення; уточнює і розширює словниковий запас, активізує його; сприяє закріпленню граматичних знань, синтаксичних конструкцій, правописних навичок. Крім того, переказ художнього твору чи статті збуджує в учнів певні думки, викликає відповідні настрої, почуття, розширює їхні знання про навколишній світ.

У загальноосвітніх школах застосовують різні види усних та письмових переказів.

В основу їх класифікації вчені поклали чотири провідні ознаки: а) характер текстового матеріалу; б) спосіб передачі змісту; в) мету переказу; г) місце виконання.

За типом мовлення (характером текстового матеріалу) перекази можуть виступати у вигляді розповідей, описів, роздумів.

Перекази-розповіді — це перекази, в яких описано одну або кілька подій. Для розповідей характерна часова логічна послідовність викладу явищ. Діти без особливих труднощів засвоюють і відтворюють зміст оповідань.

Перекази-описи — це перекази, в яких викладено зовнішню характеристику одного чи кількох предметів. Між окремими частинами в описі наявні просторові зв'язки, які сприймаються і засвоюються учнями з більшими зусиллями, ніж часові.

Перекази-роздуми — це перекази міркувань щодо подій, явищ, предметів. Вони не тільки сприяють розвиткові мови, а й дають учням можливість проявити самостійність, допомагають учителеві з'ясувати, що цікавить та хвилює учнів у тому чи іншому уривку, якими людськими якостями вони бажають оволодіти.

Залежно від того, **як опрацьовується учнями зміст і виклад тексту**, перекази бувають: докладні (детальні), стислі, вибіркові, творчі, перекази-переклади.

Докладні перекази ставлять своєю метою передавати зміст оповідання, уривка чи епізоду повністю (без пропуску окремих деталей), послідовно (не порушуючи порядку дій) і правильно (точно називаючи імена, факти, окремі назви). Цей вид переказів привчає учнів уважно слухати текст, намагатися запам'ятати деталі, назви, чітко уявити всі місця твору. Для детальних переказів добирають оповідання або окремі епізоди з творів, які носять закінчений характер.

Завдання стислого переказу — навчити учнів висловлювати свої думки та почуття стисло і чітко. Відомо, що передача основи твору, його сюжетного стержня вимагає значно більших зусиль, ніж детальна розповідь тексту. Перед початком роботи над переказом учитель попереджає учнів, що уривок треба переказувати стисло, а цього можна досягти, коли зупинитися лише на головному: деякі деталі узагальнити, діалоги передати у формі розповіді від третьої особи. Під час виконання такого переказу учні вдаються до аналізу, обмірковують, з'ясовують, що головне в тексті, а що другорядне. Така робота розвиває логічне мислення, прищеплює навички стислої виразної мови, виробляє вміння узагальнити матеріал.

Головна мета **вибіркового переказу** — навчити учнів відбирати з тексту найістотніше з того чи іншого питання. Це значно складніший вид роботи, ніж написання стислого переказу. Стислий переказ вимагає вміння стисло передати зміст твору, а вибірковий — лише те, що стосується певної особи, події тощо. Працюючи над таким видом переказу, спочатку учні колективно вибирають найголовніше. Після вступної бесіди висловлюються з

приводу того, що слід вносити до переказу, а що залишити поза увагою. Коли учні натренуються виконувати в класі цей вид роботи, тоді можна давати подібні завдання для домашньої роботи.

Серед різних видів переказів, що найближче стоять до творів і значно сприяють розвиткові розумової активності учнів, самостійності виконання завдань, свідомому підходові до розв'язання їх, провідне місце займають **творчі перекази** (тобто у текст вносяться певні зміни щодо вживання окремих граматичних форм, конструкцій та викладу змісту).

Найчастіше даються такі завдання:

1. Переказати текст, змінивши особу. Якщо в тексті розповідь ведеться від першої особи, пропонується передати її від третьої, ставлячи розповідачем одну з дійових осіб.

2. Написати переказ тексту, змінюючи послідовність передачі окремих епізодів (наприклад, поставити на початок найцікавіший епізод).

3. Поширити текст оповідання, доповнюючи початок і вводячи новий епізод, додаючи своє закінчення.

4. Замінити одні синтаксичні конструкції іншими. Якщо в тексті є пряма мова, пропонується написати переказ цього тексту з перетворенням прямої мови на непряму.

5. Замінити певні слова і словосполучення синонімічними.

6. Ввести в текст ті чи інші порівняння, метафори, епітети, прислів'я, крилаті вирази, цитати.

7. Змінити літературно-художню форму тексту. Для такого переказу береться сюжетний вірш або байка і пропонується викласти зміст у прозовій формі.

8. Переказати зміст тексту, перенісши події в іншу епоху, відповідно змінивши розвиток сюжету, дійові особи.

9. Переказати оповідання з висловленням своїх міркувань, критичної оцінки до змальованого в тексті тощо.

Важливе значення має добір текстів для переказів. Тексти слід брати з творів художньої літератури, дитячих газет та журналів. Це можуть бути цікаві й доступні за змістом оповідання або цілісні уривки, сюжетні вірші, байки, нариси, в яких відбиваються події суспільного життя, приклади героїчної поведінки, цікаві подорожі, життя природи тощо.

В останні роки досить великого поширення в практиці роботи вчителів набуло написання творчого **переказу за змістом кінофільму, мультфільму, телепередачі**. Такий вид роботи є досить цікавим для дітей і в той же час корисним у виховному та освітньому значеннях. Подібні перекази доцільно писати через день-два після перегляду кінофільму (спектаклю). Це дає учням

можливість зосередитись, пригадати зміст баченого. Перед учнями ставиться завдання описати не тільки те, що легко запам'яталось, але намагатися відновити в пам'яті окремі факти, епізоди, події тощо. Для цього вчителю необхідно самому попередньо переглянути фільм, врахувати, як розкривається основна ідея його, на що необхідно звернути увагу учнів. Після цього слід визначити мету і тему переказу. До перегляду кінофільму, не розкриваючи його змісту, учитель вказує тему, якщо необхідно, ідею, скеровує увагу учнів на позитивні моменти, тобто готує школярів до правильного сприймання змісту кінофільму.

Творчі перекази поділяються на **навчальні та контрольні**. Мета навчальних — прищепити учням уміння виконувати той чи інший вид переказів, мета контрольних — перевірити, як учні оволоділи навичками письмового викладу прослуханого тексту.

Залежно від виду переказу в проведенні кожного уроку є, звичайно, свої особливості. Проте для творчих переказів можна намітити такі основні **етапи**:

- вступна бесіда;
- читання тексту;
- бесіда за змістом прочитаного та словниково-фразеологічна робота; робота над планом;
- усне переказування прочитаного; написання переказу в чорновому варіанті; переписування переказу начисто;
- перевірка робіт учителем; аналіз переказів.

Викладаючи зміст прослуханого твору чи уривка, учні повинні добирати відповідні слова, звороти, повно і чітко передавати чужу думку.

З метою попередження орфографічних та стилістичних помилок, виходячи із завдань навчального переказу, учитель визначає, якими довідниками та посібниками учні можуть користуватись. Для кращого написання творчого переказу доцільно радити школярам писати свою роботу спочатку на чернетці. Це дає можливість переконатись, чи повно викладено зміст, чи не пропущено щось істотне, важливе для розуміння всього твору, уривка, чи наявний зв'язок між окремими частинами. Чернетка допомагає також з'ясувати, чи дотримано послідовності відповідно до складеного плану у висловленні думок і подій. Коли переказ написано на чернетці та уважно перевірено, учні переписують текст начисто.

Після уроків учитель перевіряє учнівські перекази і наступний урок присвячує аналізу та доопрацюванню учнями своїх переказів.

Оскільки на проведення творчих переказів відводиться два уроки, доцільно підготовчу роботу провести на одному уроці, щоб другий урок повністю залишився для оформлення переказу

Методика проведення творчих переказів значною мірою залежить від ступеня підготовки учнів, вибору тексту та переказу. Враховуючи, що вся підготовча робота під час виконання творчих переказів ведеться колективно при активній допомозі вчителя, для написання їх беруться теми і тексти важчі, ніж для контрольних, які виконуються кожним учнем індивідуально.

Творчий переказ – перехідний вид роботи від переказів до творів. З його допомогою формуються життєво необхідні вміння. У ньому учень не тільки відбиває зміст і деталі прочитаного уривка, а відповідно до завдання сам робить певні зміни й додатки. В усіх випадках, коли учні пишуть творчий переказ, треба, щоб вони вловлювали тон і особливості розповідної манери автора уривка і щоб їхні доповнення до запропонованого тексту були написані мовою, близькою до мови твору.

2. Моделювання структури уроку написання переказів у початковій школі.

Приклад моделювання структури уроку написання стислого переказу у 4 класі

Тема. Совеня. Стислий переказ

Мета: вчити стисло передавати почуте, письмово оформляти переказ; удосконалювати уміння переказувати за планом; розвивати мовлення, збагачувати лексичний словник; розвивати пам'ять, мислення; виховувати дбайливе ставлення до природи.

Матеріали і обладнання: малюнок сови, робочий зошит з розвитку мовлення.

Хід уроку

I. Організація класу.

II. Актуалізація опорних знань та чуттєвих уявлень.

На дошці малюнки з перелітними і зимуючими птахами.

1. Бесіда.

Хто зображений на малюнках?

Покажіть і назвіть птахів.

За якою ознакою ми можемо об'єднати цих птахів у дві групи? *(В залежності від того, де вони зимують, птахи поділяються на перелітних - тих, що відлітають у вирій, і зимуючих - тих, що зимують у рідному краї.)*

Відгадайте загадки. До якої групи відноситься цей птах?

Уночі гуляє, а вдень спочиває,

має круглі очі, бачить серед ночі.

(Сова)

Біле як сніг, чорне як жук,
вертиться як біс і повертає в ліс.

(Сорока)

Вірно людям я служу,
їм дерева стережу,
Дзьоб міцний і гострий маю,
Шкідників їм здобуваю.

(Дятел)

2. Робота в зошитах.

- До якої групи належать птахи?

- Прочитайте вираз у зошиті, поясніть його значення. Птахи - захисники лісів, садів, парків.

- Яку користь приносить сова?

3. Бесіда.

- Як люди ставляться до птахів?

- Чи доводилось вам рятувати пташок? Як?

- Як ви гадаєте, про кого ми сьогодні будемо писати переказ?

- Так, про птахів. А от про якого саме птаха, ви дізнаєтесь, коли розгадаєте ребус.

4. Робота в зошиті.

- Розгадайте ребус.

- Як називається пташеня сови? *(Совеня.)*

5. Попрацюйте в парах. Підготуйте розповідь: «Чи доводилось вам рятувати пташок?»

Розкажіть.

III. Повідомлення теми уроку. Мотивація навчальної діяльності.

- «Совеня», саме так називається текст, який ми будемо переказувати.

- Сьогодні ми будемо вчитися стисло передавати події, стисло переказувати.

- Як ви гадаєте, для чого треба вміти стисло переказувати?

- Які слова можна пропустити у стислому переказі?

IV. Підготовка до переказу.

1. Робота в зошитах.

Прочитайте речення. Стисло передайте їх зміст.

Дзвінким стукотом по стовбурах дерев проголошує прихід чарівної весни дятел.

Дзвінким стукотом проголошує прихід весни дятел.

або

Прихід весни дятел проголошує стуком.

Високо піднімаються жайворонки - невеличкі сіренські пташки - у прозоре блакитне небо і заливаються там чудовим співом.

Високо в небі співають жайворонки.

- Як ви міркували під час скорочення речень?

V. Робота над переказом.

1. Робота в зошиті. Запишіть синоніми до слова «совеня».

Совеня - маленький птах, пташеня, маля, крихітка.

2. Читання тексту вчителем.

Совеня

Неподалік від невеличкого будинку лісника у великому дуплі старої берези було гніздо сови. Під березою у траві Дем'яно і Миколка знайшли пухнасте сіре совеня з пошкодженим крилом. Воно безпорадно тріпотіло одним крильцем і тужливо пищало, бо не могло злетіти.

Діти забрали маленького птаха. Дома вони перев'язали совеняті поранене крильце і посадили пташку в клітку. У клітці вимостили пір'ям м'якеньке кубельце. Дмитрик виніс велику клітку на ганок. Кожного вечора біля ганку з'являлась сова й перегукувалась зі своїм малям. Совеня відповідало їй протяжним писком.

Незабаром крильце у пташеняти зажило. Діти віднесли совеня на волю, до рідного гнізда.

3. Бесіда за запитаннями.

- Якими словами в тексті названо совеня? (*Пташеня, маленький птах, маля.*)

- Де жило совеня?

- Що з ним сталося?

- Хто знайшов пташку?

- Що зробили діти?

- Куди Дмитрик виніс клітку?

- Як ви гадаєте, чому мати-сова перегукувалась із совеням?

- Що діти зробили, коли крильце у совеняти зажило?

4. Робота в зошиті.

- Запишіть за змістом тексту «Совеня» іменники до поданих дієслів:

*було (*гніздо*)

*знайшли (*совеня*)

*забрали (*птаха*)

*перев'язали (*крильце*)

*виніс (клітку)

*перегукувалася (з малям)

*віднесли (на волю)

5. Стисло перекажіть текст за планом.

План

1. Знахідка в лісі.

2. Допомога совеняті.

3. Перегукування сови з малям.

4. На волі.

Фізкультхвилинка

Час наступає взятись за діло

І повернутись вправо і вліво,

Двічі наліво, двічі направо,

Будемо мати ми гарну поставу.

6. Друге читання тексту вчителем.

7. Самостійна робота.

Запис стислого переказу.

Орієнтовний стислий переказ

Совеня

Неподалік від будинку лісника у дуплі старої берези було гніздо сови. Під березою Дем'яно і Миколка знайшли совеня з пошкодженим крилом.

Діти забрали пташеня додому, перев'язали поранене крильце і посадили в клітку. Дмитрик виніс клітку на ганок. Кожного вечора з'являлась сова і перегукувалась зі своїм малям.

Незбаром крильце у пташеняти зажило, і діти віднесли його до лісу.

8. Зачитування 2 — 3 учнями переказу, його обговорення, виправлення помилок.

Фізкультхвилинка для очей

Совенята

Сплять маленькі совенята.

Раз! - розкрили оченята.

Подивилися навколо,

Потім вгору і додолу.

Оченята - блим, блим, блим!

Відпочити треба їм!

Вправо, вліво оченята

Повертали совенята.

Совенята будуть спати,

А ми будемо писати.

(В.Бутрім)

IV. Підсумок уроку.

- Які словосполучення головніші при стислому переказі: прикметники з іменниками чи дієслова з іменниками?

V. Домашнє завдання.

- Підготувати усний стислий переказ оповідання з улюбленого дитячого журналу

Література

1. Коваль Г. П. , Деркач Н. І. , Наумчук М. М. Методика викладання української мови: Навч.посібник для студ. педін. – Тернопіль: Астон, 2008. – 287 с.
2. Наумчук М. М. Сучасний урок української мови в початковій школі (методика і технологія навчання). – Видання друге, доповнене. – Тернопіль: Астон, 2005. - 352 с.
3. Вашуленко М. С. Українська мова і мовлення в початковій школі. – К., Освіта. – 2006.
4. Методика навчання української мови в початковій школі / За ред. М.С. Вашуленка. – К., 2010. – 360 с.
5. Навчальні програми для загальноосвітніх навч. закл. із навчанням українською мовою. 1-4 класи . - К.: Видавничий дім « Освіта», 2012. - 392с.
6. Державний стандарт загальноосвітньої початкової школи. – К., 2011.

Запитання:

- Яка головна мета вибіркового переказу?
- Як класифікуються перекази:
  - за характером текстового матеріалу;
  - за способом передачі змісту;
  - за метою переказу;
  - за місцем виконання?
- Яка методика написання переказу на уроках розвитку зв'язного мовлення?

Лекція №5

Тема. Методика опрацювання елементів лексики на уроках української мови

План

1. Лінгводидактичні основи методики роботи над словом

2. Робота над засвоєнням лексичного значення слова
3. Робота над усвідомленням прямого і переносного значення слова, багатозначністю й омонімією
4. Робота над синонімами на уроках української мови
5. Вивчення антонімів у початковій школі
6. Види вправ з лексики й методика їх проведення

1.Лінгводидактичні основи методики роботи над словом

Лінгводидактичною основою організації роботи над формуванням словникового запасу учнів є лексикологія (розділ науки про мову, який вивчає словникову систему).

У початкових класах лексика як самостійний розділ науки про мову не вивчається. Учні засвоюють лише деякі лексичні відомості, зокрема практично ознайомлюються з прямим і переносним значенням слова, багатозначністю, синонімією й антонімією.

Знання, яких набувають учні, мають стати лише основою для подальшого удосконалення засобів вираження думок в усному і писемному мовленні.

Із словом як одиницею мовлення учні мають справу з перших днів їх навчання в школі. Ще в період навчання грамоти вчитель пояснює першокласникам значення окремих слів, практично (без уживання термінів) учні спостерігають явище омонімії (*коса, лист*) і багатозначності. Саме тут учнів привчають стежити за своїм мовленням, правильно вживати слова.

У 2 класі школярі спостерігають за вживанням образних слів і висловів у тексті, зіставляють слова, близькі за значенням.

У 3 класі продовжується спостереження за значенням слів, прямим і переносним, випадками багатозначності й омонімії. Учні мають змогу ознайомитися з синонімами, антонімами, з окремими фразеологізмами.

У 4 класі знання учнів про слово розширюються внаслідок практичного використання різних лексем в усному і писемному мовленні та спостереження за їх уживанням у художніх текстах.

Робота над вивченням лексики має своїм завданням:

—збагачення словника учнів, тобто засвоєння нових, не відомих їм раніше слів чи нових значень відомих слів;

—*уточнення словника*, тобто введення окремих слів у контекст, зіставлення близьких або протилежних за значенням слів, засвоєння багатозначних та емоційно забарвлених слів;

—*активізацію словника*, тобто перенесення якомога більшої кількості слів із пасивного словника (учень знає значення слів, але рідко або й зовсім не користується ними) в активний;

— *усунення нелітературних слів*: діалектизмів, жаргонізмів, просторічних і знижених за значенням слів.

Джерелом поповнення словника учнів є навколишнє середовище, в якому вони перебувають: мова батьків, учителів, товаришів, мова творів художньої літератури, кінофільмів, радіо- і телепередач та ін.

У роботі над уточненням і розширенням словника учнів можна визначити такі основні напрямки:

I. Лексичний аналіз мови художнього твору, який вивчається на уроці: виявлення незнайомих слів і висловів, уточнення відтінків значень окремих слів і висловів, виявлення слів, ужитих у переносному значенні, добір синонімів, з'ясування їх смислових відтінків, добір антонімів, аналіз зображувальних засобів мови художнього тексту.

II. З'ясування значення слів шляхом використання різних способів: показ предмета чи дії, позначених новим для дитини словом, демонстрація малюнка, ілюстрації, слайдів із зображенням предметів, назви яких є новими для дитини, добір синонімів, антонімів, введення нового слова у контекст тощо.

III. Виконання завдань на добір слів з певним значенням; дібрати потрібні за смислом речення.

Іменники з поданого синонімічного ряду; дібрати прикметники для опису предметів, для характеристики людини, опису її зовнішності, настрою, свого ставлення до події, до товариша і под.

IV. Введення поданих слів у речення чи тексти: складання речень за опорними словами, заміна слів у реченнях відповідними синонімами чи антонімами тощо.

Так в учнів поступово виховується увага до значення слів і висловів, що є важливою передумовою успішної роботи над збагаченням і активізацією словникового запасу школярів.

2.Робота над засвоєнням лексичного значення слова

Вивчення елементів лексики в початкових класах розпочинається з ознайомлення із словом і його значенням

Завдання вчителя у проведенні словникової роботи полягає в тому, щоб школярі:

- правильно сприйняли незнайоме слово в тексті;
- зрозуміли це слово з усіма його відтінками;
- засвоїли і закріпили у процесі виконання різних вправ і вжили його самостійно в потрібній ситуації.

У сучасній методиці існує кілька способів і прийомів пояснення значення слів:

- демонстрація предмета чи малюнка;
- використання контексту;
- найпростіший словотворчий аналіз;
- тлумачення слів (коротке пояснення, використання словника тощо).

Кожен спосіб може бути здійснений одним із кількох різних прийомів залежно від конкретного випадку.

Пояснення значення слова шляхом демонстрації можна здійснити **такими прийомами:**

- а) показ натуральних предметів;
- б) показ чучел, макетів, муляжів
- в) показ малюнків, діапозитивів, слайдів.

Пояснення значення слова шляхом використання контексту здійснюється за допомогою різних прийомів:

- а) самостійне пояснення значення слова учнями. Цим прийомом учитель користується тоді, коли прозорий контекст підказує учням значення слова;

б) конкретизація значення слова, поясненого учнями на основі контексту, не зовсім точно;

в) введення невідомого слова в контекст.

Найпростіший словотворчий аналіз учні початкових класів здійснюють під керівництвом учителя, тому що навичками такого аналізу вони володіють недостатньо. Класовод запитує: «Від якого слова утворене пояснюване слово? Чому даний предмет назвали саме так?»

Так, діти пояснюють слова *теплохід* (той, що рухається за допомогою тепла), *самоскид* (автомобіль, який сам скидає вантаж), *панелевоз* (машина, яка возить панелі) та ін.

Тлумачення слів — найпоширеніший у шкільній практиці спосіб пояснення значення слів. Користуючись цим способом, учитель вдається до ряду прийомів:

Добір слів-синонімів

Пояснення шляхом добору синонімів тільки тоді буде ефективним, коли діти добре знають значення слів.

Добір антонімів (значення слова *темрява* стає зрозумілим дітям через зіставлення його із словом *світло*; слово *смуток* — через зіставлення із словом *радість*);

З'ясування значення незнайомих слів за допомогою довідкових матеріалів (тлумачний словник, виноски в читанках).

3. Робота над усвідомленням прямого і переносного значення слова, багатозначністю й омонімією

На уроках української мови перед вчителем стоїть завдання навчити учнів:

— розрізняти пряме і переносне значення слів;

— уживати слова з переносним значенням у мовленні.

З цією метою вчитель має відвести вправам на спостереження за прямим і переносним значенням слів належне місце у загальній системі вправ з граматики.

З терміном «пряме і переносне значення слова» учні знайомляться в 3 класі, У 1—2 класах вони спостерігають за вживанням у текстах слів з переносним значенням.

Для організації спостереження школярів за вживанням слів із переносним значенням учитель може використовувати той лексичний матеріал, який є у вправах підручників з української мови і пов'язаний із вивченням частин мови (іменника, прикметника, дієслова), а також зустрічається в текстах читанок та дидактичних посібниках.

Ознайомлення школярів із прямим і переносним значенням слова починається із *спостереження* над спеціально дібраними реченнями чи текстом, яке організовує вчитель.

Зручними у роботі є ті тексти, до складу лексичного матеріалу яких входять прикметники, бо саме вони нерідко вживаються в переносному значенні, виконуючи роль епітетів. Виділяючи з тексту такі прикметники у сполученні з іменниками, вчитель звертає увагу дітей на переносне значення прикметника, показує на конкретному прикладі вживання цього прикметника і в прямому значенні зіставляє пряме і переносне значення. Таке зіставлення дає можливість практично показати учням засоби виразності прикметників.

Щоб школярі переконалися в тому, наскільки виразнішим стає мовлення від використання того чи іншого слова, вжитого в переносному значенні, вчитель вдається до порівняння двох речень із нейтральними в одному і образними в другому синонімами: *У моєї мами працюючі руки* і *У моєї мами золоті руки*.

Поряд із вправами, які виконуються під керівництвом учителя, слід пропонувати дітям також завдання на самостійне відшукування у реченнях чи текстах слів — різних частин мови із переносним значенням

З метою формування навичок самостійного вживання дітьми слів із переносним значенням слід пропонувати вправи на заміну прямого значення слів синонімічними словами або виразами, що мають переносне значення (замініть виділене слово словосполученням із дужок: *Настала весна* (прийшла, стала на порозі, прилетіла на зелених крилах), а також вправи на самостійне складання речень із словами у переносному значенні (складіть і запишіть речення із словом *сміятися*, щоб воно було вжите у прямому і переносному значенні). Такі вправи не тільки збагачують словниковий запас

дітей, а й виховують у них уважне ставлення до слова, розвивають мовне чуття.

Розширенню й активізації словника учнів, розвитку їх мислення сприяють і *спостереження за багатозначністю слів*.

Робота над вивченням багатозначності слів передбачає:

а) усвідомлення учнями того, що слово може мати не одне, а кілька значень;

б) точність уживання багатозначних слів у мовленні.

Розпочинаючи опрацювання матеріалу про багатозначні слова, вчитель пропонує дітям для аналізу речення із багатозначними словами. Діти з'ясовують, про які предмети, названі однаковими словами, йде мова.

Іншим варіантом такої роботи може бути вивішена таблиця, на якій зображені *журавель* — птах і *журавель* — пристрій для набирання води з колодязя, *груша* — плід і *груша* — спортивний інвентар, спечений *хліб* і лан *пшениці* чи *жита*. Учні розглядають перші дві пари малюнків і усвідомлюють: назви виникли на основі подібності предметів. Учитель запитує, чи можна до наступної пари малюнків дібрати одну назву. Учні мають записати як спільну назву слово хліб (між цими словами існує внутрішній зв'язок: із жита і пшениці печуть хліб). Отже, в основі багатозначності лежить якийсь *зовнішній або внутрішній зв'язок предметів*.

Наступна робота над багатозначністю слів передбачає самостійне з'ясування учнями значення слів, ужитих в окремих словосполученнях і реченнях. Наприклад, учитель пропонує пояснити значення слова *іде* в таких реченнях: *Людина іде* (пересувається). *Літак іде на посадку* (летить). *Урок іде* (триває). *Дощ іде* (лє) і под.

З метою розширення словника дітей вчитель передбачає і вправи творчого характеру, як-от: скласти речення, у яких слово *носик* було б ужите в різних значеннях; описати предмети, назвою яких є багатозначне слово (*земля, клас, голова* та ін.).

Усвідомлення природи багатозначних слів готує учнів до засвоєння явища *омонімії*. Із словами-омонімами учні практично знайомляться ще в період навчання грамоти (*ключ, лист* та ін.). У наступних класах учні продовжують спостерігати за новими для них словами-омонімами (без термінів). Робота над вивченням омонімів має на меті:

— усвідомлення учнями того, що окремі слова, які однаково звучать, мають різне значення;

— точне вживання однозвучних слів у мовленні.

Ознайомлення учнів із словами, які однаково звучать, але мають різне значення, починається в період навчання грамоти. Вчитель може використати малюнки букваря, на яких зображені, наприклад, *коса* (дівоча і знаряддя праці), *котики* (на вербі і кошенята) чи *лист* (дерева і поштовий). Називаючи зображені предмети одним і тим же словом, діти переконуються в тому, що різні предмети можуть мати однакову назву.

У 2—4 класах учні не раз мають змогу зустрітися з омонімами. Щоб розширити уявлення школярів про явище омонімії, вчитель може запропонувати їм

- скласти словосполучення чи речення за малюнками із зображенням різних предметів, назви яких однозвучні (*ключ* - предмет, яким відмикають двері, джерело, музичний і под.),

- скласти словосполучення і речення із певними словами, показавши при цьому, що значення слів різне (*нога, пара, літній* і под.), а також розповісти, які б малюнки намалювали діти до слів *лисичка, коса, кран*.

Під час вивчення кореня слів учитель звертає увагу на корені-омоніми, коли пропонує для аналізу за будовою слова типу *вода* і *водити*, *гора* і *горе* тощо. Подібні вправи готують учнів до вивчення омонімії в середніх класах.

4.Робота над синонімами

Оволодіння лексичним багатством мови неможливе без вивчення її синонімічних й антонімічних засобів. Робота над синонімами допомагає учням тонше сприймати слово, бачити в ньому, крім основного значення, ще й різні смислові та експресивні відтінки, а відтак бути точнішими у слововживанні. У процесі роботи над синонімами вчитель має сформулювати у дітей уміння:

— розрізняти в мовленні близькі за значенням слова;

— добирати синоніми;

— замінювати в тексті те чи інше слово відповідним синонімом;

— самостійно вживати в готовому тексті дібране за смислом синонімічне слово;

— самостійно вибирати із свого лексичного запасу найбільш влучний для висловлення власної думки синонім.

Завдання вчителя під час роботи над синонімами полягає в тому, щоб забезпечити успішне оволодіння кожним із визначених умінь і тим самим піднести рівень мовленнєвої культури школярів.

Робота над синонімами повинна проводитися систематично і планомірно.

Система роботи над синонімами розвиває у школярів навички уникати повторення тих самих слів, одноманітності викладу. Від уміння з ряду синонімів вибрати одне слово, яке б найповніше передавало думку, залежить правильність, точність, образність вислову.

Уміння користуватися синонімами формується в учнів поступово протягом тривалого часу. У процесі цієї роботи вчитель добирає різні типи вправ:

1. Вправи на вибір слів, близьких за значенням. Щоб навчити учнів розрізняти слова, близькі за значенням, доцільно давати завдання на спостереження і виділення з невеликих за змістом текстів чи окремих речень слів-синонімів. Одне з можливих завдань: прочитати загадку і знайти в ній слова, близькі за значенням.

2. Вправи на групування слів, близьких за значенням. Такі вправи допомагають усвідомити синонімічні відношення між словами, їх синонімічну близькість. Наприклад, учні повинні погрупувати синоніми з поданого ряду слів: *Батьківщина, праця, сміливий, труд, відважний, робота, хоробрий, Вітчизна*.

3. Вправи на розташування синонімів за ступенем інтенсивності ознаки. Увазі учнів пропонуються слова: *огрядний, посміхатися, повний, реготатися, товстий, сміятися*. Треба спочатку погрупувати слова-синоніми, а потім записати синоніми кожного ряду за ступенем інтенсивності ознак (*повний, огрядний, товстий*) чи дії (*посміхатися, сміятися, реготатися*).

4. Вправи на вибір одного з поданих синонімів. Виконуючи з учнями вправи такого типу, вчитель повинен домогтися, щоб діти осмислено вибирали слово, яке найкраще підходить до даного випадку

5. Вправи на заміну синонімів у реченні чи тексті. Ці вправи мають на меті показати дітям, що заміна в тексті повторюваних слів їх синонімами усуває його одноманітність, робить мовлення стилістично досконалішим.

6. Вправи на самостійний добір синонімічних слів. Такі вправи є кінцевою метою вправ із синонімами. Вони мають на меті формування навичок самостійного добору слів із власного лексичного запасу і використання їх у власному мовленні.

У процесі виконання вправ такого типу слід показати учням, що місце слова в синонімічному ряду визначається багатозначністю. Так, залежно від лексичного значення слово може бути членом різних синонімічних рядів. Наприклад:

свіжий сьогоднішній (*свіжа газета, свіжий хліб*)

холодний (*свіжий вітер, свіже повітря*).

Спостерігаючи за такими словами, учні повинні зрозуміти, що для правильного добору синонімів до поданого слова, його потрібно ввести в контекст.

5. Вивчення антонімів

Серед різноманітних видів вправ під час вивчення лексики важливе місце посідають вправи з антонімами, мета яких — збагатити словниковий запас учнів, виробити в них уміння яскраво і образно висловлювати свої думки. Крім того, виконуючи вправи з антонімами, школярі користуються такими логічними операціями, як порівняння, зіставлення, протиставлення, які сприяють розвиткові розумових здібностей дітей.

За програмою 1—4 класів учні повинні навчитися зіставляти слова, протилежні за значенням, зрозуміти їх, здійснювати спостереження за роллю антонімів у реченні, використовувати антоніми у своєму мовленні. Отже, програма передбачає **практичне** ознайомлення учнів з антонімами.

Для того щоб навчити дітей розрізняти антоніми і правильно користуватися ними у своєму мовленні, потрібні спеціальні вправи, які залежно від поставленої мети можуть проводитися на окремих словах, словосполученнях, реченнях і зв'язних текстах.

У роботі з антонімами використовуються такі **види вправ**:

- виділення з речення чи тексту слів з протилежним значенням (антонімів) і групування антонімів парами;
- добір антонімів до поданих слів;
- заміна в тексті виділених слів антонімами;
- дописування речень словами, які мають антонімічний смисл;

— складання речень з антонімами.

Ознайомлення дітей зі словами протилежного значення починається з організації спостереження за вжитими в реченні антонімами. Вчитель пропонує знайти слова з протилежним значенням у прислів'ях: *Від маленької іскри може загорітися великий ліс. Для щастя свого народу не страшно у вогонь і в воду.* Спостереження за вживанням антонімів у прислів'ях можна організувати на уроках читання.

Вправи на спостереження за вживанням антонімів можуть виконуватися учнями під час вивчення граматичного матеріалу, зокрема іменника, прикметника, дієслова, прислівника.

Важливо показати дітям, що антонімами можуть бути тільки ті слова, які належать до однієї і тієї ж частини мови. З цією метою вчитель пропонує дітям дописати з довідки антоніми до поданих слів: *високий, шум, сміятися, плач.* (Довідка: *тиша,, низький, сміх, плакати*).

Звичайно, робота над антонімами не обмежується тільки виділенням чи добором їх із готового матеріалу. Важливо виробити в учнів уміння вживати антоніми у своєму мовленні.

З цією метою вчитель використовує різні варіанти вправ, серед них:

а) дібрати до поданих слів антоніми, записати їх: *зима —..., старий —..., чорний —...*;

б) у словосполученнях чи реченнях замінити виділені слова антонімами: *радісна подія, зимові канікули, ледачий хлопчик* або *Почався урок. У класах і в коридорах — тиша. Замок шкільний радіовузол, стихла музика. Школярі працюють;*

в) до поданих словосполучень дібрати антонімічні словосполучення: *темна ніч —... .., хвалять за працю —... .., весняний ранок — ... .. ;*

г) продовжити почате речення антонімами: *Як є початок, то й ... буде. Де багато слів, там ... діла;*

д) складання невеличких зв'язних текстів із використанням у них антонімів (наприклад, про спортивні змагання, роботу на пришкольній ділянці тощо).

Як і під час роботи над синонімами, при вивченні антонімів учитель зобов'язаний показати дітям, що вибір антонімів часто визначається контекстом. Це зумовлено тим, що багатозначні слова можуть утворювати

кілька антонімічних пар. Так, наприклад, до слова *солодкий* можна дібрати кілька антонімів: *солодкий* — *гіркий* (перець), *солодкий* — *кислий* (виноград), *солодкий* — *солоний* (огірок).

Працюючи з антонімами, учитель разом з тим повторює синоніми. Для цього найкраще використовувати комбіновані вправи: учні спочатку добирають до поданих слів синоніми, а потім антоніми, як-то: *сумний, зажурений, похмурий* — *веселий; цікавий, захоплюючий* — *нудний*.

6. Види вправ з лексики й методика їх проведення

Серед різноманітних вправ, які використовуються вчителем з метою піднесення мовленнєвої культури школярів, помітне місце повинні посідати вправи з лексики. Такі вправи спрямовані на розширення словника учнів, а також на вироблення у них уміння вибрати із свого словникового запасу для висловлення думки ті слова, які найбільше відповідають змісту висловлювання.

Вправи з лексики можна класифікувати за такими критеріями:

I. За дидактичною метою. Вправи, які використовує вчитель під час роботи над словом, спрямовані на усвідомлення школярами функції слова у мовленні. З огляду на це можна розрізняти:

1. Вправи, розраховані на пояснення значення слів:

2. Вправи, розраховані на формування навичок уживання слів у власному мовленні:

— скласти речення з різними значеннями багатозначного слова (наприклад, *машина, голка*),

— скласти речення з кількома словосполученнями (наприклад, *срібний голос, срібний іній, срібні ложки*),

— описати два предмети, використовуючи, зокрема, антоніми (*великий, новий і маленький, старий будинки*).

II. За характером розумових операцій, які здійснюють учні під час роботи зі словом, слід розрізняти:

1. **Аналітичні** вправи (аналіз текстів: визначення невідомих слів, уточнення відтінків значення слів, з'ясування мети вживання того чи іншого слова тощо).

2. **Синтетичні** вправи (складання речень із словом, вжитим у певному значенні, дописування речень, виконання різних творчих вправ). Наприклад:

—дібрати синоніми до слова *нероба*, виправити речення, використовуючи синоніми: *Ледар усе життя ледарює. Тільки нероба нічого не робить;*

—до виділених слів дібрати антоніми і поставити їх у тексті замість крапок: *У великої річки був брат —... струмок. Близькі родичі, вони були зовсім різними. Струмок вузенький, а річка ... . Струмок швидко мчав з гори, а річка... несла свої води. Та все ж мілководий струмок і... річка були вірними друзями.*

3. *Вправи на порівняння текстів чи речень*, у яких відбувалася заміна одних слів на інші (усунення недоречних повторювань, уживання емоційно забарвленої і образної лексики тощо).

Наприклад: Прочитай речення, записані в лівій і правій колонках. Які з них потребують редагування, а які — ні? Чому?

III. За ступенем самостійності у виконанні слід розрізняти вправи:

1. *Розраховані на спостереження за вживанням і значенням окремих слів у готових реченнях чи текстах:*

— з казки «Рукавичка» виписати синоніми до слова *прийти*;

— пояснити значення прислів'їв або відгадати загадку і виписати антоніми парами, зокрема у прислів'ї *Не хвались, як починаєш, а хвались, як кінчаєш* або в загадці Г. Бойка про віск: *У вогні я розмокаю, у воді я висихаю.*

2. *Конструктивні вправи* (складання словосполучень із поданих слів, введення в речення антонімів, заміна одних слів іншими тощо). Наприклад:

—прочитати текст, замінити підкреслені слова антонімами. Яку пору року буде тепер описано?

Прийшла весна. Зазеленіли дерева. Дні сіпали довгими, а ночі короткими. Прилетіли перелітні птахи. У полях починається гаряча пора;

—скласти можливі словосполучення з словами *багрянний, багровий* (прапор, рубець);

—доповнити речення порівняннями (наприклад: *Усе було вкрите білим снігом, мов ...*).

3. *Творчі вправи* (складання словосполучень, речень із потрібним словом, розповідей за опорними словами тощо). Наприклад:

—скласти кілька словосполучень з багатозначними словами (за вибором

учнів);

—скласти текст, використовуючи дані вчителем слова чи словосполучення: *Київ, столиця України, місто-герой*.

IV. За формою виконання вправи з лексики бувають усні і письмові.

Дані критерії розпізнавання лексичних вправ дають змогу охарактеризувати не різні вправи, а кожну. Зокрема, вправа «Прочитати текст. Назвати в ньому слова, вжиті в переносному значенні» є за дидактичною метою вправою на пояснення значення слів; за характером розумових операцій — аналітичною; за ступенем самостійності — на спостереження за вживанням і значенням слова в поданому тексті; за формою виконання — усною.

Робота над вивченням лексичного матеріалу в початкових класах має велике загальноосвітнє і практичне значення. Вивчення її розширює знання учнів про мову, знайомить з одиницею мови — словом, є головним джерелом збагачення словника дітей. Вивчення лексики розвиває увагу учнів до значення і вживання слів, виховує у них потребу у відборі необхідного слова для точного висловлення думки, чуття мови. Через інтерес до лексики виховується інтерес до мови в цілому.